

GNOSTİK MİTOLOJİDE DÜŞÜŞ MOTİFİ VE DEMİURG DÜŞÜNCE

Doç. Dr. Şinasi GÜNDÜZ*

Dinsel geleneklerin hemen hepsi maddi aleme (özellikle de yeryüzü ve onu çevreleyen gezegenlere), dinin asli muhatabı olan insanla ilişkisi açısından yaklaşırlar. Yine eksiksiz bütün dinler, temel doktrinleri arasında muhatabı olan insan için bir saadet ve mutluluk formülüne, onun için bir hidayet (ya da kurtuluş) öğretilerine yer verirler. Soterioloji veya kurtuluş doktrini dinsel öğretilerin esasen temelini oluşturan bir konudur. İçinde yaşanılan maddi hayatta insanı saadet ve mutluluğa, hidayet ve kurtuluşa iletecek formüller, zorunlu olarak insanın saadet ve mutluluğunun karşısında olan acı ve ıstırapın, hidayet ve kurtuluşun karşısında olan sapıklık ve dalaletin de insan hayatında söz konusu olduğunu kabul etmeyi gerektirir. Bazı dinsel gelenekler acı ve ıstırapla dolu olan hayatın insanın bizzat kendisinden kaynaklandığı üzerinde dururlar. Başta çeşitli Hint dinleri olmak üzere birçok inanç sistemi tamamıyla acı, ıstırap ve çileyle dolu olan yeryüzü yaşantısının insanın bizzat kendi hareketleriyle belirlenen bir kırsırdönğüye bağlı olduğunu kabul etmektedir. Örneğin Budizm kurtuluş doktrinini, yeryüzü hayatının tamamıyla ıstıraplarla dolu olduğu, ıstırapların kaynağında insanın bu acı dolu hayata bağlanma isteğinin bulunduğu ve bu ıstıraplardan kurtulmak gerektiği temeli üzerine bina eder; insanın kurtuluşu demek olan Nirvana'ya ulaşabilmek için doğru davranmak ve doğru düşünmek gibi hususlara riayet etmenin gerekliliğini vurgular. Bir başka Hint geleneği olan Caynizm ise hayatın acımasız karma çemberinden kurtulabilmek, acı ve ıstırapları yenebilmek için dünyadan el etek çekmeye yönelik katı bir asketik yaşantının önemi üzerinde durur. Öte yandan Zerdüştlük gibi etik düalizmin, İslâm ve Yahudilik gibi monoteizmin hakim olduğu dinlerde de insanın yüz yüze kaldığı acı ve ıstırapın veya sapıklık ve hidayetin doğrudan insanın kendi eylemleriyle ilişki olduğu belirtilir. Zerdüştlükte tapınılan yüce tanrının mutlak iyi olduğu ve kötülükle hiçbir ilgisinin bulunmadığı belirtilir; bizzat kendileri kötü olmamakla birlikte maddi alem ve insan ilişkisinden kaynaklanan etik kötülük tanrısal düalizmin bir kutbunu oluşturur. İslâm'da ise Allah'ın

* O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

kudret ve iradesi yönünden hayır ve şerrin Allah'tan geldiği belirtilir, ancak insanın dalalet ve sapıklığının temel sorumlusunun kendisi olduğu vurgulanır ve insanın yüz yüze kaldığı acı ve ıstırapın etik yönü üzerinde durulur.

Birçok inanç sisteminde olduğu gibi, gnostik gelenekte de ontolojik ve teleolojik açıdan maddi alemi ve alem insan ilişkisini açıklamaya çalışmak üzerinde durulan temel konulardan birisini (belki de en önemlisini) oluşturur. Yaşantısında gerek ahlaki açıdan gerekse fiziksel açıdan acı ve ıstıraplarla karşı karşıya olan insana bunlardan kurtuluşun yollarını göstermek, Gnostik inanç sisteminde de öğretilerin merkezinde yer alır. Gnostisizm, acı ve ıstırapın, sapıklık ve dalaletin, kısaca kötülüğün menşei konusunda diğer inanç sistemlerinden ayrılır. Gnostikler, kötülüğün yüce Tanrının tasarrufu dahilinde olduğunu ya da ondan kaynaklandığını kabul etmezler. Onlara göre tapınılan yüce varlık mutlak iyilik ve güzellik nitelikleriyle mücehhezdir. Kendisi her türlü kötü vasıftan uzak olduğu gibi, kötülüğe neden olması, yaratması veya kötülüğün ondan neşet etmesi de söz konusu olamaz. Öte yandan yine Gnostiklere göre insanın asıl varlığını oluşturan ve yüce tanrısal aleme ait olan ruh da yapısı gereği kötülükten uzaktır. O halde kötülüğün kaynağının bir başka yerde aranmasına ihtiyaç vardır. İşte bu noktada -diğer düalist akımlarda olduğu gibi- gnostisizmde de insanı ve alemi açıklamada çift kutuplu bir izaha yer verilir. Buna göre insan ve alemdeki bütün iyi nitelikler ve şeylerin kaynağı kendisi de nitelik itibarıyla iyi olan ve genellikle Yüce Hayat, Işık Kralı gibi isimlerle anılan yüce tanrıdır. Buna karşın çeşitli gnostik gelenekler arasında bir takım farklılıklar mevcut olmakla birlikte, tüm kötülüklerin kaynağı olarak ise maddi alem gösterilir. Ancak gnostisizm, böylesi bir düalizm konusunda diğer düalist geleneklerden ayrılır. Örneğin Zerdüştlükteki düalizm daha ziyade ahlakî bir karakter taşır. Gnostik düalizm adını verdiğimiz gnostiklerin düalizminde ise -etik bir karakter taşımanın yanı sıra- maddi aleme karşı doğrudan bir tavır söz konusudur. Gnostik düalizmde madde ve maddeden kaynaklanan her şey kötülükle özdeşleştirilir. Gnostik gelenekte hayatî olan bu tasavvur, örneğin Zerdüştlükte görülmez.¹

Gnostiklerce acının, ıstırapın, kaosun ve her çeşit kötülüğün

¹ Bkn. Rudolph, *Gnosis: The Nature and History of an Ancient Religion*, tr. ed. R.Mc.L. Wilson, Edinburgh (1983), ss.59-60.

sebebi olarak görülen maddenin (hyle) nereden kaynaklandığı konusunda çeşitli gnostik gruplar arasında farklı görüşlere rastlanır. Konuyla ilgili iki temel bakış açısı dikkat çekicidir. Bunlardan ilki Suriye-Mısır geleneği arka planına sahip olan gnostik akımlarca (özellikle bu kategoride yer alan Yahudi ve Hıristiyan gnostik gruplarca) benimsenen bakış açısıdır. Buna göre madde ve kötülük de diğer her şey gibi nihai planda tanrısal alemden ve yüce tanrısal güçten neşet etmektedir. Bu, bir anlamda monoteistik bir görünüm arzeder; ancak maddenin ve kötülüğün oluşumunun tanrının iradesinin dışında gerçekleşmesi ve her ne kadar var oluş silsilesi nihai olarak yüce tanrıya kadar uzansa da maddi alemin var edenin yüce tanrının dışında olan başka güçler olması bu bakış açısının gnostik düalist bir bakış açısı olarak nitelendirilmesine neden olmaktadır. Konuyla ilgili ikinci temel bakış açısı ise, Hans Jonas'ın İran tipi gnostisizm adını verdiği², Sâbîilik ve Maniheizm gibi gnostik ekollerce benimsenen görüştür. Bu bakış açısında düalizm çok daha fazla belirgindir; kötülükle özdeşleştirilen maddi alemin ve her türlü acı, ıstırap ve kaosun kaynağı olarak kabul edilen bir diğer tanrısal varlığa, kötülük ya da karanlık tanrısına yer verilir. Karanlık Kralı, Büyük İfrit veya Yeraltı Canavarı Ur gibi çeşitli adlar verilen bu tanrısal güç kötülük prensibinin kişileştirilmiş bir halinden ibarettir. Tıpkı iyilik ve ışık prensibinin kişileştirilmiş hali olan yüce tanrı konusunda olduğu gibi kötülük tanrısı da ezeli ve ebedi olarak kabul edilir. Bir diğer ifadeyle bu görüşte, ilk bakış açısında olduğu gibi maddenin ve kötülük ilkesinin kaynağı nihai planda yüce tanrıya dayanmaz; zira o da tıpkı yüce tanrı ve iyilik ilkesi gibi kendiliğinden mevcuttur. Her iki bakış açısında da gerek maddi alemin oluşumu (kozmogoni) ve bunu müteakip insanın var oluşu (antropogoni) tasavvurları yönünden gerekse gnostik düalizmin birbirine zıt iki kutbunda yer alan iyilik ve kötülük ya da ışık ve karanlık prensiplerinin birbirleriyle olan mücadeleleri yönünden ilahi alemden düşüş motifi oldukça önemlidir. Bu motifin incelenmesine geçmeden önce, konunun daha iyi anlaşılabilmesi açısından gnostik alem anlayışı hakkında kısa bir bilgi vermek yararlı olacaktır.

Gnostiklerin alem anlayışları düalist bir temele dayanır. Bütün gnostik gruplar, birbiriyle taban tabana zıt niteliklere sahip olan iki asli alemin varlığını kabul ederler. Bunlardan ışık aleminin, nur aleminin ya da

---

²Rudolph, *Gnosis*, s.66.

hakikat alemi gibi isimlerle isimlendirilen alem, gnostiklerce tapınlan yüce tanrısal gücün merkezinde yer aldığı alemdir. Gnostik metinlerde “bilinmeyen” ve “maddi aleme yabancı olan” gibi sıfatlarla anılan yüce tanrının aleminden Pleroma (kemal, mükemmellik) terimiyle de bahsedilir. Bu alem, gnostik metinlerde “dünyalar” veya “aeonlar” gibi terimlerle ifade edilen birçok ilahi mekanı bünyesinde toplar. Işık alemini oluşturan bu ilahi mekanların sayısı 7, 9, 365 gibi çeşitli rakamlarla ifade edildiği gibi bazı metinlerde bunun sonsuz sayıda olduğu da belirtilir. Işık alemleri diye adlandırılan bu mekanlarda sayısız ilahi varlık, ışık varlıkları yaşar. Işık aleminin merkezinde yer alan yüce tanrıyı çevreleyen bütün bu varlıklar (aeonlar ve buralarda ikamet eden ışık varlıkları) bir bakıma yüce tanrının tezahürlerinden ibarettir. Yüce tanrının etrafında yer alan bu ilahi varlıklar yüce tanrıya mutlak itaat içerisinde ona hamd ve onu tesbih ederler. Yüce tanrı ve ışık alemleri bütün olumlu niteliklere haizdirler. Kısaca hayat ve ışık nitelikleri olarak özetlenebilecek olan bu pozitif nitelikler düzen, verimlilik, var edicilik, adalet, huzur, barış ve benzeri tüm olumlu vasıfları içerir. Esasen hayat ve ışık kültü gnostik teolojiye baştan sona hakimdir. Örneğin birçok gnostik dokümanda yüce tanrı, diğer çeşitli isimlerin yanı sıra Hayat, İlk Hayat ve Işık Kralı gibi isimlerle de isimlendirilir. Bazı gnostik geleneklerde ise ışık alemi “Hayat Ağacı” adı verilen bir ilahi ağaç şeklinde tasvir edilir. Hayat Ağacı bir bakıma yüce tanrıyı sembolize eder, bu alemde yer alan diğer ışık varlıkları ise bu ağacın dalları ve yaprakları olarak nitelenir.

Diğer taraftan gnostikler, düalist alem anlayışının öbür kutbuna ise karanlık ya da kötülük alemi adını verdikleri alemi koyarlar. Işık aleminin tam tersine bu alem tüm olumsuz nitelikleri bünyesinde taşıyan bir karaktere sahiptir. Suriye-Mısır tipi gnostik gelenekler, karanlık aleminin varlık itibarıyla ışık alemi gibi ezeli bir mevcudiyete sahip müşahhas bir alem olmadığını kabul ederler. Bu gruba dahil çeşitli gnostik metinlerde (örneğin *Nag Hammadi Literatürü* içerisinde yer alan *Dünyanın Menşei Üzerine* başlıklı dokümanda) karanlık aleminin öncesiz olmadığı ve ışık aleminin onun mevcudiyetinden önce var olduğu vurgulanır.

“Alemin tanrıları ve insanlığın, herkesin, kaostan önce hiçbir şeyin olmadığını söylediklerini gören ben, onlardan ayrı olarak onların hepsinin yanıldıklarını göstereceğim. Zira onlar ne kaosun menşesine ne de

onun köküne vakıftırlar. ... Ancak gerçekte o (kaos), karanlık ismiyle isimlendirilen bir gölgeden neşet eder (ibarettir). Ve gölge, başlangıçtan itibaren mevcut olan bir varlıktan çıkar. Bundan başka, kaosun varlık haline gelmesinden önce onun mevcut olduğu açıktır.”³

Dolayısıyla bu anlayışa göre karanlık alemi, yüce tanrı ve tanrısal alemin dışında olan şeydir ve varlığı yüce tanrının varlığına bağlıdır. Diğer taraftan İran tipi gnostik geleneklerde karanlık ve kötülük aleminin tıpkı ışık alemi ve yüce ışık tanrısı gibi müşahhas bir varlığının bulunduğu kabul edilir. Buna göre karanlık alemi de ışık alemi gibi bir yapılanmaya sahiptir. Karanlık aleminin merkezinde Karanlık Kralı ya da Karanlık Tanrısı adı verilen tanrısal güç bulunur ve bütün kötü varlıklar bunun etrafında yer alır. Karanlık alemi de bir bakıma Karanlık Tanrısının tezahürlerinden ibaret olan sayısız kötü mekanlardan (dünyalardan) oluşur. Işık alemi ve ışık varlıklarının tersine bu alem hayat ve ışık prensiplerinden yoksundur; dolayısıyla düzen, verimlilik, var edicilik gibi niteliklere sahip değildir. Gnostik metinlerde sık sık bu alem durgun, kaotik ve gölgesel bir alem şeklinde tasvir edilir. Zulüm, şiddet, yalan, düzensizlik ve diğer bütün kötü nitelikler bu alemin karakteristik özellikleri arasındadır. Gnostikler, Karanlık Kralının da ezeli ve ebedi bir mevcudiyete sahip olduğunu kabul ederler.

Gnostisizme göre bu iki alem, sadece birbirine taban tabana zıt niteliklere sahip olmakla kalmayıp aralarında bitmek tükenmek bilmeyen bir çekişme ve mücadele sürdürürler. Gnostik literatürde sembolik bir anlatımla betimlenmeye çalışılan bu mücadelenin temelinde, hayat ve ışık prensibinden yoksun olan karanlığın (veya kötülüğün), bünyesinde bu prensipleri taşıyan ışık varlıklarını ele geçirme arzu ve isteği yatar. Dolayısıyla gnostikler, bir çeşit “kutsal tarih anlayışı” olarak nitelenebilecek olan tarih doktrinlerini ışıkla karanlık güçleri arasındaki bu mücadele üzerine bina ederler. İki zıt güç arasındaki bu mücadele pasif, aktif ve tekrar pasif olmak üzere üç döneme ayrılır. Ezelde ışıkla karanlığın kendi asli mekanlarında bulunduğu ve aralarında pasif bir mücadelenin söz konusu olduğu kabul edilir. Bu ilk (orijinal) dönemin akabinde karanlıkla bazı ışık

³ “On the Origin of the World”, Bethge, H.-G. ve diğerleri (tr.), *The Nag Hammadi Library in English*. J.M. Robinson (ed.), E.J. Brill (1988), ss.171-172.

unsurlarının birbirine karıştığı ve fiili taarruzların cereyan ettiği aktif mücadele dönemi gelir. Aktif mücadele dönemi ilahi ışık aleminden düşüşün, maddi alemin yaratılmasının ve insanlık tarihinin de içerisinde yer aldığı dönemdir. Bu dönemin maddi alemin yok edileceği kıyamete kadar devam edeceğine inanılır. Aktif mücadele döneminin nihayetinde ise tekrar pasif mücadele dönemine dönülecektir. Bu, bir bakıma ışıkla karanlık alemlerinin aslı konumlarına yeniden dönmeleri anlamına gelir.

Gnostisizmde ışık aleminin -Sâbîlerde olduğu gibi- genellikle kuzeyde olduğu kabul edilir. Maniheizm gibi gnostik geleneklerde ise kuzeyin yanı sıra doğu ve batının da ışık aleminin yer aldığı yönler olduğu belirtilir. Öte yandan hemen hemen bütün gnostik gruplarca güney, karanlık aleminin bulunduğu yön olarak görülür. Ayrıca birçok dokümanda, ışığın yukarıda karanlığın aşağıda yer aldığı, ya da karanlığın yeraltında bulunduğu vurgulanır. Var oluşu genellikle ışık aleminden düşüş olayına bağlanan maddi alem veya kozmos (özellikle yeryüzü ve gezegenler), bütün gnostik gruplarca karanlık aleminin bir parçası olarak nitelenir. Bazı dokümanlarda yeryüzünün maddi alemin merkezinde bulunduğu, bunun hava ve gezegensel alemin çevrelediği, ışık aleminin (Pleroma ve aeonlar) ise bunun üzerinde, en dışta yer aldığı belirtilir.⁴ Ayrıca gnostik metinlerde karanlık aleminin en aşağıda, maddi alemin bunun üst kısmında, ışık aleminin ise en yukarıda olduğu da kabul edilir.

1. Düşüş Motifi

Yukarıda belirttiğimiz gibi gnostik düşüncedeki düşüş teorisi, gnostisizmin kutsal tarih anlayışında ışıkla karanlığın aktif mücadele döneminin oluşumunu açıklayan ve dolayısıyla birçok gnostik bakış açısının temel taşı oluşturulan bir doktrindir. Gnostik mitolojide önemli bir yere sahip olan düşüş, temel olarak ışık aleminin dışına çıkmayı ifade eder. Mitolojik anlatım içerisinde bu düşüş ya da ışık aleminin dışına çıkma, günah veya hata nedeniyle atılma, ışık aleminden dışlanma ve belirli bir gayeyle kasıtlı olarak gönderilme şeklinde olabilir.

Gnostisizmde ışık aleminden düşüş motifiyle ilişkili olarak üç temel kategori göze çarpar. Bunlardan birincisi bazı ışık ruhları ya da varlıklarının hata ve günahları nedeniyle yüce tanrıdan ve bu alemden uzaklaştırılmaları veya atılmaları modeline dayalı düşüş anlayışıdır.

⁴ Rudolph, *Gnosis*, s.67.

İkincisi ışıkla karanlığın aktif mücadele döneminde, karanlığın bu ezeli savaşta alt edilebilmesi ve onun sinsi planlarının boşa çıkarılması için ruhun (insan ruhunun) süflî aleme gönderilmesi modelidir. Üçüncüsü ise çeşitli dönemlerde çeşitli amaçlarla bazı ilahi elçilerin karanlık alemine gönderilmeleri tasavvurudur.

Bazı nüans farklarıyla düşünüşle ilgili bu düşünce kalıplarının her üçüne de bütün gnostik geleneklerde rastlanır. Düşüş motifiyle ilgili yukarıda belirttiğimiz ilk model, bazı anlayışlara göre kötülüğün müşahhas hale gelmesini, bazılarına göre ise yapısı gereği durgun ve pasif konumda olan kötülüğün aktivite kazanmasını başlatan bir olay olarak algılanır. Sabülik ve Maniheizm gibi İran tipi düalizmin daha açık sergilendiği gnostik akımlara nazaran bazı Yahudi ve Hıristiyan gnostik akımları daha monist bir yaklaşım sergilerler ve başlangıçtan itibaren var olan yüce tanrının yanında karanlık veya kötülük prensibinin sonralığını vurgularlar.⁵ Ancak bununla birlikte --*Şem'in Açıklaması*'nda vurgulandığı gibi⁶- ışıkla karanlık birbirini tamamlayan ve birinin varlığı diğerine bağlı olan iki prensiptir.

Yahudi ve Hıristiyan gnostik düşüncesine göre düşünüşün startı, ezeli yüce tanrının kendini düşünmeye başlamasıyla verilir. Her şeyden önce var olan yüce tanrının "kendini düşünmesi" eylemi, onun düşüncesinin şahılaşmasına neden olur ve böylelikle yüce varlığın ilk tezahürü olan suret oluşmuş olur. Yüce varlığın bu ilk tezahürü hayat ve ışık prensiplerine sahip olma açısından yüce tanrıya benzer. Gnostik literatürde, oluşan bu surete çeşitli adlar verilir. Başta Valentinian ekolüne ait gnostik metinler olmak üzere birçok dokümanda buna -Yahudi "hikmet" anlayışı doğrultusunda- Sophia (hikmet), Pistis-Sophia (iman-hikmet) veya Achamoth (hikmet) adı verilir.⁷ Kilise babası Iraneaus'u izleyerek bazı modern araştırmacıların Barbelo-gnostikler adını verdiği gnostik gruba ait metinlerde ise yüce tanrının ilk tezahürü için, Sophia'nın bir başka ifadesi

⁵ "On the Origin of the World", s.172; "Apocryphon of John", F. Wisse (tr.), *The Nag Hammadi Library in English*, J.M. Robinson (ed.), s.107.

⁶ "Paraphrase of Shem", M. Roberge and F. Wisse (tr.), *The Nag Hammadi Library in English*, J.M. Robinson (ed.), s.342.

⁷ Bkn. Quispel, G., "The Original Doctrine of Valentinus", *Gnostic Studies I*, İstanbul (1974), s.32; Aynı yazar, "The Origins of the Gnostic Demiurge", *Gnostic Studies I*, İstanbul (1974), s.214; Rudolph, *Gnosis*, s.321. Ayrıca bkn. "On the Origin of the World", s.172; "The Hypostasis of the Archons", R.A. Bullard and B. Layton (tr.), *The Nag Hammadi Library in English*, J.M. Robinson (ed.), ss.167vd.

olan Barbelo ve Protennoia (Ennoia, Pronoia) isimleri kullanılır.⁸ Simonian gnostisizmde ise Sophia yerine Helen ismi kullanılır.⁹ Son olarak bazı metinlerde ise buna Ruh adı verilir.¹⁰ Yüce varlığın kendisini düşünmesi Sophia'nın oluşumuyla durmaz; düşünme eyleminin devam etmesi sonucunda diğer ışık varlıkları, aeonlar tezahür eder.

Tanrıdan tezahür eden bu ilk ilahi varlık (Sophia) -bütün gnostik geleneklere göre- dişi bir figürdür. Sophia, farkında olmadan kendisini oluşturan yüce varlığa karşı gitgide ilgisizleşmeye ve onu unutmaya başlar; zira bu dişi figür yalnızlıktan sıkılmakta ve kendisine bir eş aramaktadır. İşte onun bu hareketi, kendisinin gittikçe yüce tanrıdan ve ilahi alemden uzaklaşmasına ve ışık alemiyle karanlık alemi arasında bir ara alem oluşturmasına yol açar. Gnostik düşünceye göre, yüce tanrıyı veya ilahi öğretiyi unutma ve buna karşı ilgisizlik şeklinde de olsa hata ve günah, kişinin kirlenmesine ve ilahi alemden uzaklaşmasına yol açar. Kirlenen kişinin ise bu kirlilerden temizlenmeden ışık alemine dönmesi veya orada yer alması söz konusu olamaz. Bu nedenle kişinin, kurtuluş için gerekli şartları yerine getirene ve günahlarından temizlenene kadar ilahi alemin dışında kalması kaçınılmazdır. Dolayısıyla tanrının ilk tezahürü olan Sophia da hatası nedeniyle ilahi alemin dışına itilir.

Yalnızlıktan sıkılan Sophia'nın hatası onu, ezeli-ebedi ışık olan tanrının yerine gölgesel kaotik bir yapıya sahip olan karanlığa yönelmeye iter. Sophia ya da tanrının ilk tezahürünün karanlıkla ilişkisi gnostik dokümanlarda çeşitli şekillerde ele alınır. Bazı metinler onun bir eş bulabilmek umuduyla dipsiz kara sulardan ve sınırsız karanlıklardan ibaret olan aşağıdaki karanlık alemine baktığını ve bu hareketi sonucu

⁸ Bkn. "Trimorphic Protennoia", J.D. Turner (tr.), *The Nag Hammadi Library in English*, J.M. Robinson (ed.), s.513; "Apocryphon of John", s.107. Ayrıca bkn. Sanders, J.T., "Nag Hammadi, Odes of Solomon and NT Christological Hymns", J.E. Goehring et.al. (ed.), *Gnosticism and the Early Christian World*, Polebridge Press (1990), s.59; Robinson, G., "The Trimorphic Protennoia and the Prologue of the Fourth Gospel", J.E. Goehring et.al. (ed.), *Gnosticism and the Early Christian World*, s.39; Drijvers, H.J.W., "Quq and the Quqites. An Unknown Sect in Edessa in the Second Century A.D.", *Numen*, 14, 1967, ss.117vd.

⁹ Drijvers, H.J.W., "The Origins of Gnosticism as a Religious and Historical Problem", *NThT*, 22, 1968, s.346.

¹⁰ Bkn. "Paraphrase of Shem", s.342.

karanlıkta suretinin yansıdığını vurgularlar.¹¹ Öte yandan *Şem'in Açıklaması* gibi metinler ise, cehalet içerisinde bulunan ve kendinden daha yüce kimse bulunmadığını sanan karanlık aleminin kımıldamaya başladığını, onun kımıldayışı esnasında çıkardığı sesteki irkilen Ruh'un (Sophia'nın) ise aşağıdaki kara sularla kaplı olan bu aleme baktığını belirtir.¹² Dolayısıyla burada tanrının ilk tezahürü olan varlığın istemeyerek karanlıkla ilişki kurmuş olduğu ifade edilir.

Sophia'nın yüce tanrıdan uzaklaşması ve karanlıkla irtibat kurması, bazı metinlere göre sadece gölgesel bir varlığa sahip olan karanlığın şahılaşmasına, müşahhas hale gelmesine neden olur. Gnostik Valentinian ekolüne ait *Gerçeklik İncili* gibi gnostik dokümanlar ise sembolik bir anlatımla kötülüğün ve maddenin oluşumunu yüce tanrıdan uzaklaşmaya bağlarlar. *Gerçeklik İncili*'ne göre, yüce varlığı (Baba tanrısı) unutmak, cehalet ve bilmezlik, terör ve kaosa yol açmış ve bu terör ve kaos öyle büyümüştür ki bir sis tabakası haline gelmiştir. Bunun üzerine hata güçlenmiş ve maddenin var oluşu gerçekleşmiştir. Yine bu gnostik metne göre, yüce varlığın tekrar bilinmesiyle terör ve kaos yok olacaktır.¹³ Valentinian ekolüne ait bu metinde, sembolik anlatım içerisinde "unutma, cehalet ve bilmezliğin" Sophia'yı, "hatanın" ise demiurgu kastettiği açıktır. Görüldüğü gibi burada, karanlığın veya kötülüğün var olmasının, kişileşmesinin veya müşahhas hale gelmesinin yüce varlığı unutmadan ve ondan uzaklaşmadan kaynaklandığı vurgulanmaktadır. *Arkonların Tabiatı*'nda ise düşmüş varlık Sophia'nın kendisi için bir alem oluşturmak istediği ifade edilir ve bunun sonucunda gelişen olayların maddenin varlığını sağladığı belirtilir.

"Pistis diye adlandırılan Sophia, eşi olmaksızın bir iş oluşturmak istedi ve onun işi ilahi alemin bir sureti oldu. Öyle ki semavi ve aşağı alemler arasında bir perde vardır (var oldu). Ve perdenin altında bir gölge oluştu. Bu gölge madde haline geldi."¹⁴

Gnostik düşünceye göre Sophia, düşüşün ilk safhasını oluşturur.

¹¹ Bkn. "On the Origin of the World", s.173.

¹² "Paraphrase of Shem", s.342.

¹³ "The Gospel of Truth", H.W. Attridge and G.W. MacRae (tr.), *The Nag Hammadi Library in English*, J.M. Robinson (ed.), s.40.

¹⁴ "Hypostasis of the Archons", s.167.

Ancak onun düşüşü diğer aeonların düşüşüne örnek teşkil eder ve bir dizi ilahi varlık hataları sonucu ilahi alemden atılmış olur. Öte yandan bizzat Sophia'nın karanlığa bakmak suretiyle, ışığın dışındaki bu alemle temas kurması, daha başka sorunlara yol açar. Bu sorunların ilki ve en önemlisi Sophia'nın suretinin karanlıkta yansımalarıyla -ileride ele alacağımız- demiurgun oluşumdur.

Işık ve karanlığın, ışık tanrısı ve karanlık tanrısının ezelden beri varlığını kabul eden ve bu iki prensibin yan yana varlığının zorunlu olduğunu vurgulayan Sâbiî gnostisizmde de hataları nedeniyle yüce tanrıdan uzaklaşan ve karanlıkla ilişki kuran düşmüş ışık varlıklarından bahsedilir. Bu düşmüş varlıkların başında Ruha gelir. Ruha, baştan sona Sâbiî literatüründe kötülen, hatta adeta kötülükle özdeşleştirilen bir varlıktır.¹⁵ Bununla birlikte Ruha'nın, Yahudi ve Hıristiyan gnostik akımlarına ait metinlerde yer alan Sophia'nın Sâbiîlikteki karşılığı olduğu açıktır.¹⁶ Nitekim bazı Sâbiî metinlerinde onun asıl vatanının ışık alemi olduğunu ve hatası nedeniyle ilahi alemden atıldığını ima eden ifadeler mevcuttur.¹⁷ Bundan başka Sophia ile Ruha'nın çeşitli karakteristik özellikleri de (her ikisinin de pasif konumda olan karanlık prensibini harekete geçiren olması ve yine her ikisinin de demiurgun - veya Sâbiîlikte olduğu gibi kötülük tanrısının- annesi olduğunun belirtilmesi gibi) bu iki figürün gnostik düşüncede birbirine özdeş olduğunu ortaya koymaktadır.

Sâbiîlikte Ruha'dan başka diğer düşmüş ışık varlıkları da söz konusudur. Sâbiî literatüründe İkinci Hayat, Üçüncü Hayat ve Dördüncü Hayat olarak da nitelenen Yuşamin, Abatur ve Ptahil, Ruha'nın dışında ilahi alemden düşüşün üç safhasını oluştururlar. Sâbiî literatüründe Ruha'nın düşüşünün zamanı ve şekliyle ilgili açık bir ifadeye rastlanılmazken diğer üç ışık varlığının düşüşü bu literatürde

¹⁵ Ruha konusunda bkn. Buckley, J.J., "A Rehabilitation of Spirit Ruha in Mandaean Religion", *History of Religions*, 22, 1982, ss.60-84.

¹⁶ Bkn. Buckley, J.J., *Female Fault and Fulfilment in Gnosticism*, University of North Carolina Press (1986), s.38; Quispel, G., "Jewish Gnosis and Mandaean Gnosticism. Some Reflections on the Writing Bronté", *Les Textes de Nag Hammadi*, J.-E. Menard (ed.), Leiden (1975), ss.102, 107.

¹⁷ "Ruha sesini yükseltti, ağladı ve şöyle dedi: 'Babacığım, babacığım! Neden beni yarattın? Tanrım, tanrım, Allah'ım! Neden beni uzaklaştırdın, kopardın ve yeryüzünün derinliklerine bıraktın?'" Drower, E.S., *The Canonical Prayerbook of the Mandaeans*, Leiden (1959), s.74.

geniş şekilde ele alınır. Her şey ezelden beri birbirinden ayrı mekanlarda yaşayan ışık ve karanlık alemlerinden ışık alemine ait bazı varlıkların yüce tanrının iradesi dışında karanlığı merak etmeleriyle başlar. Bu varlıkların karanlığı merak edip onu öğrenme arzusuna kapılmaları ışık aleminden sırayla tecrit edilmelerine neden olur. Işık aleminden tecrit edilen varlıklar ise ilahi alem dışında kendilerine ait bir mekan oluştururlar. Öncelikle karanlığı merakından dolayı Yuşamin, ışık aleminden uzaklaşır ve ışık aleminin karanlıkla olan sınırlarında kendisine bir dünya (şkina) kurar. Sonra Yuşamin'in dünyasındaki varlıklar (muhtemelen Yuşamin'in tezahürleri) karanlığı merak eder ve ona bakarlar. Bunun üzerine Muhtemelen karanlık alemini oluşturan kara suyun etkisiyle onların sureti yansır ve bu yansıma bir başka düşmüş varlık şeklinde müşahhaslaşır. Bu düşmüş varlık Üçüncü Hayat ve Abatur isimleriyle de isimlendirilen Bhaq Ziva'dır.

“İkinci Hayat’ın oğulları kalktılar,
gittiler ve karanlık ülkesine indiler.

...
Onlar akarsuya geldiler.
Karanlık alemini gördüler ve (oraya) baktılar.
Bhaq Ziva, kendiliğinden parladı.”¹⁸

Sâbiî düşüncesine göre Abatur da ışık aleminin sınırlarında kendine ait bir dünya (şkina) kurar. Sâbiîlikte Abatur’un dünyası süfli alemle ışık aleminin arasındaki bir sınır olarak görülür ve maddi alemden ayrılarak ışık alemine doğru yükselen ruhların ışık aleminin sınırlarındaki bu dünyada Abatur’un terazisinde -günah ve sevapları yönünden- tartılacaklarına inanılır.¹⁹ Ancak o da karanlığa ilgiyi sürdürür ve kendi aleminin perdelerini aralayarak karanlık alemine bakar. Karanlığa bu son bakış onun suretinin kara sularda yansımaya neden olur ve bu suret bizzat karanlık aleminin içerisinde düşmüş bir varlık şeklinde şahıslar. Bu varlık Sâbiî gnostisizmindeki demiurg Ptahil ya da Dördüncü Hayattır.

Hemen hemen bütün gnostik sistemlerde yüce ışık tanrısının kendisini düşünmesiyle oluşan ilk tezahürünün ya da bir diğer ifadeyle tanrının düşüncesinin (aklının) kişileştirilmiş halinin dışı bir figür olarak

¹⁸ *Ginza der schatz oder das grosse Buch der Mandaer übersetzt und erklärt*, M. Lidzbarski (tr.), Göttingen (1925), s.97.

¹⁹ *Ginza*, ss.566-567.

Ancak onun düşüşü diğer aeonların düşüşüne örnek teşkil eder ve bir dizi ilahi varlık hataları sonucu ilahi alemden atılmış olur. Öte yandan bizzat Sophia'nın karanlığa bakmak suretiyle, ışığın dışındaki bu alemle temas kurması, daha başka sorunlara yol açar. Bu sorunların ilki ve en önemlisi Sophia'nın suretinin karanlıkta yansmasıyla -ileride ele alacağımız- demiurgun oluşumdur.

Işık ve karanlığın, ışık tanrısı ve karanlık tanrısının ezelden beri varlığını kabul eden ve bu iki prensibin yan yana varlığının zorunlu olduğunu vurgulayan Sâbiî gnostisizminde de hataları nedeniyle yüce tanrıdan uzaklaşan ve karanlıkla ilişki kuran düşmüş ışık varlıklarından bahsedilir. Bu düşmüş varlıkların başında Ruha gelir. Ruha, baştan sona Sâbiî literatüründe kötülen, hatta adeta kötülükle özdeşleştirilen bir varlıktır.¹⁵ Bununla birlikte Ruha'nın, Yahudi ve Hristiyan gnostik akımlarına ait metinlerde yer alan Sophia'nın Sâbiîlikteki karşılığı olduğu açıktır.¹⁶ Nitekim bazı Sâbiî metinlerinde onun asıl vatanının ışık alemi olduğunu ve hatası nedeniyle ilahi alemden atıldığını ima eden ifadeler mevcuttur.¹⁷ Bundan başka Sophia ile Ruha'nın çeşitli karakteristik özellikleri de (her ikisinin de pasif konumda olan karanlık prensibini harekete geçiren olması ve yine her ikisinin de demiurgun -veya Sâbiîlikte olduğu gibi kötülük tanrısının- annesi olduğunun belirtilmesi gibi) bu iki figürün gnostik düşüncede birbirine özdeş olduğunu ortaya koymaktadır.

Sâbiîlikte Ruha'dan başka diğer düşmüş ışık varlıkları da söz konusudur. Sâbiî literatüründe İkinci Hayat, Üçüncü Hayat ve Dördüncü Hayat olarak da nitelenen Yuşamin, Abatur ve Ptahil, Ruha'nın dışında ilahi alemden düşüşün üç safhasını oluştururlar. Sâbiî literatüründe Ruha'nın düşüşünün zamanı ve şekliyle ilgili açık bir ifadeye rastlanılmazken diğer üç ışık varlığının düşüşü bu literatürde

¹⁵ Ruha konusunda bkn. Buckley, J.J., "A Rehabilitation of Spirit Ruha in Mandaeen Religion", *History of Religions*, 22, 1982, ss.60-84.

¹⁶ Bkn. Buckley, J.J., *Female Fault and Fulfilment in Gnosticism*, University of North Carolina Press (1986), s.38; Quispel, G., "Jewish Gnosis and Mandaeen Gnosticism. Some Reflections on the Writing Brontë", *Les Textes de Nag Hammadi*, J.-E. Menard (ed.), Leiden (1975), ss.102, 107.

¹⁷ "Ruha sesini yükseltti, ağladı ve şöyle dedi: 'Babacığım, babacığım! Neden beni yarattın? Tanrım, tanrım, Allah'ım! Neden beni uzaklaştırdın, kopardın ve yeryüzünün derinliklerine bıraktın?'" Drower, E.S., *The Canonical Prayerbook of the Mandaean*, Leiden (1959), s.74.

geniş şekilde ele alınır. Her şey ezelden beri birbirinden ayrı mekanlarda yaşayan ışık ve karanlık alemlerinden ışık alemine ait bazı varlıkların yüce tanrının iradesi dışında karanlığı merak etmeleriyle başlar. Bu varlıkların karanlığı merak edip onu öğrenme arzusuna kapılmaları ışık aleminden sırayla tecrit edilmelerine neden olur. Işık aleminden tecrit edilen varlıklar ise ilahi alem dışında kendilerine ait bir mekan oluştururlar. Öncelikle karanlığı merakından dolayı Yuşamin, ışık aleminden uzaklaşır ve ışık aleminin karanlıkla olan sınırlarında kendisine bir dünya (şkina) kurar. Sonra Yuşamin'in dünyasındaki varlıklar (muhtemelen Yuşamin'in tezahürleri) karanlığı merak eder ve ona bakarlar. Bunun üzerine Muhtemelen karanlık alemini oluşturan kara suyun etkisiyle onların sureti yansır ve bu yansıma bir başka düşmüş varlık şeklinde müşahhaslaşır. Bu düşmüş varlık Üçüncü Hayat ve Abatur isimleriyle de isimlendirilen Bhaq Ziva'dır.

“İkinci Hayat’ın oğulları kalktılar,
gittiler ve karanlık ülkesine indiler.

...

Onlar akarsuya geldiler.
Karanlık alemini gördüler ve (oraya) baktılar.
Bhaq Ziva kendiliğinden parladı.”¹⁸

Sâbiî düşüncesine göre Abatur da ışık aleminin sınırlarında kendine ait bir dünya (şkina) kurar. Sâbîlikte Abatur’un dünyası süfli alemle ışık alemi arasındaki bir sınır olarak görülür ve maddi alemden ayrılarak ışık alemine doğru yükselen ruhların ışık aleminin sınırlarındaki bu dünyada Abatur’un terazisinde -günah ve sevapları yönünden- tartılacaklarına inanılır.¹⁹ Ancak o da karanlığa ilgiyi sürdürür ve kendi aleminin perdelerini aralayarak karanlık alemine bakar. Karanlığa bu son bakış onun suretinin kara sularda yansımaya neden olur ve bu suret bizzat karanlık alemi içerisinde düşmüş bir varlık şeklinde şahıslaşır. Bu varlık Sâbiî gnostisizmdeki demiurg Ptahil ya da Dördüncü Hayattır.

Hemen hemen bütün gnostik sistemlerde yüce ışık tanrısının kendisini düşünmesiyle oluşan ilk tezahürünün ya da bir diğer ifadeyle tanrının düşüncesinin (aklının) kişileştirilmiş halinin dışı bir figür olarak

¹⁸ *Ginza der schatz oder das grosse Buch der Mandaer übersetzt und erklart*, M. Lidzbarski (tr.), Göttingen (1925), s.97.

¹⁹ *Ginza*, ss.566-567.

düşünülmesi dikkat çekicidir. Örneğin Yahudi ve Hıristiyan gnostik ekollerince kabul edilen Sophia, Pistis-Sophia, Barbelo, Protennoia ve Helen, tanrının ilk tezahürü olan dişi birer figürdürler. Aynı şekilde Sâbilikte Yuşamin, Abatur ve Ptahil'den önce düşmüş varlık olarak kabul edilen Ruha, dişi bir figürdür. Yine Maniheizmde karanlığın ışık âlemine tecavüzde bulunması üzerine, karşı harekete geçen yüce tanrıdan ilk tezahür eden varlık, Yahudi-Hıristiyan gnostisizmindeki dişi figür Sophia'ya tekabül eden Hikmet'tir ve Hikmet'ten de Hayatın Anası adı verilen bir diğer dişi figür zuhur eder.²⁰ Son olarak Ephraem Syrus (306-373) ve Theodore bar Konai (8. yy sonu) gibi Hıristiyan heresiolog yazarların bahsettiği gnostik akım Quçilik de yüce tanrıdan önce Hayatın Anası'nın tezahür ettiğini ileri sürer.²¹

Maniheizmde olduğu gibi bazı istisnalar dışında, gnostiklere göre tanrının ilk tezahürü olan bu dişi figür tanrıdan uzaklaşmayı ve dolayısıyla düşüş olayını başlatandır. Burada gnostiklerin tanrıdan uzaklaşma, ilahi aleme ilgisizlik ve kötülükle irtibat kurma gibi olumsuz tavır ve davranışları ve bunlar neticesinde gerçekleşen düşüşü dişi bir figüre (dolayısıyla kadına) bağlamaları, gnostisizmin genelde kadına karşı sergilediği olumsuz yaklaşıma ışık tutar. Yeryüzünün de bir parçası olduğu maddi aleme kötü olarak gören gnostiklerin, kişiyi bu aleme bağlayan ve bu alemden kişinin varlığını devam ettirmesini sağlayan her şeye karşı olumsuz bir tutum sergilemeleri onların en dikkat çekici özelliklerinden birisidir.²² Bu açıdan kadın, gnostik akımların birçoğu tarafından hem cinsellik objesi olması hem de doğurganlığı yönünden maddi aleme bağlanmanın ve maddi alemden hayatı devam ettirmenin bir aracı olarak görülür ve dolayısıyla ona karşı olumsuz bir tavır takınılır. Bu nedenle -Maniheizmde olduğu gibi- çeşitli gnostik geleneklerde evlenmeye ve cinselliğe karşı bir yaptırım

²⁰ Bkn. Rudolph, *Gnosis*, s.336; Runciman, S., *The Medieval Manichee*, Cambridge (1955), s.13.

²¹ Bkn. Drijvers, H.J.W., "Quç and the Quçites", s.113.

²² Gnostiklerin maddi aleme karşı olumsuz tavırları çeşitli dönemlerde birçok kişinin dikkatini çekmiş, hatta düşüncelerinde zaman zaman gnostik yaklaşımlar sergileyen Plotinus gibi bazı düşünürler bile eserlerinde (Plotinus, *Ennead'lar*, II, 9) buna karşı polemiklere yer vermişlerdir. Bkn. Zandee, J., *The Terminology of Plotinus and of Some Gnostic Writings, Mainly the Fourth Treatise of the Jung Codex*, İstanbul (1961), ss.1-2. Krş. Plotinus, *The Enneads*, S. MacKenna (tr.), London (1961).

söz konusudur.²³ Yine Sâbîlikte olduğu gibi, bazı gnostik akımlar ilk kadın olan Havva'nın düşmüş dişi figürün suretinde yaratıldığını kabul ederler.²⁴ Ayrıca çeşitli gnostik metinlerde Havva, zaman zaman -Eski Ahit'teki geleneğe uygun tarzda- ilk insan olan Adem'i kandıran ve maddi alemin kötü yaratıcısı demiurgla cinsel birleşmeye giren bir figür olarak gösterilir.²⁵ Son olarak, *Arkonların Hakikati*'nda olduğu gibi, bazı gnostik dokümanlar kötülükle özdeşleştirilen kaos ve maddeyi dişi bir figür, bir anne şeklinde kişileştirirler.²⁶

Gnostik düşüncedeki bu düşünüş modeli, yani bazı ışık ruhları ya da varlıklarının hata ve günahları nedeniyle yüce tanrıdan ve bu alemde uzaklaştırılmaları veya atılmaları tasavvuru, maddi alemdeki varlığı bu düşünüşe bağlı olan insanın neden günaha bağımlı olduğu konusunu da bir ölçüde açıklamaktadır. Gnostik düşüncedeki ışık varlığının merak, arzu, ihtiras veya kendini beğenme gibi nedenlerle aşağı alemlere (kaos ve gölge alemine) yönelmek ve yüce tanrıdan uzaklaşmak suretiyle günah olayını başlatması, asli günah motifinin gnostik karşılığı olarak algılanabilir.²⁷ Bu noktada belki şöyle bir soru sorulabilir: Düşüş mü günahı doğurmuştur, yoksa günah mı düşünüşe neden olmuştur? Gnostikler açısından bu soruya vereceğimiz cevap kesinlikle günahın düşünüşe neden olduğu şeklinde olacaktır.

Gnostik mitolojide işlenen ikinci düşünüş modeli, ruhun (insan ruhunun) madde alemine gönderilmesi ya da atılması düşüncesine dayalıdır. Yukarıda ele aldığımız düşünüş modeli temel yapı itibarıyla ışığın (yüce tanrıdan zuhur eden ışık varlığının) karanlıkta yansımaları şeklindeyken, ruhun düşünüşü modelinde ışık varlıklarının bizzat

²³ Örneğin Maniheizmde kurtuluşa en yakın olanlar olarak değerlendirilen "seçkinlerin" diğer asketik kurallara uymaları yanı sıra, evlenmemeleri ve cinsellikten uzak durmaları da istenir. Bkn. Lieu, S.N.C., *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China. A Historical Survey*, Manchester University Press (1985), ss.19-20.

²⁴ Sâbîlere göre Havva, ilahi alemden düşmüş kötü bir dişi figür olan Ruha'nın suretinde yaratılmıştır. Bkn. Yamauchi, E.M., *Gnostic Ethics and Mandaean Origins*, Cambridge (1970), s.47.

²⁵ Bkn. "The Apocalypse of Adam", G.W. MacRae and D.M. Parrott (tr.), *The Nag Hammadi Library in English*, J.M. Robinson (ed.), s.280; "The Hypostasis of the Archons", ss.164-165.

²⁶ Bkn. "The Hypostasis of the Archons", s.163.

²⁷ Bkn. Jonas, H., *The Gnostic Religion*, Beacon Hill (1958), s.63.

kendilerinin karanlık alemine indirilmeleri veya atılmaları söz konusudur.

İnsanda tanrısal alemden kaynaklanan ilahi bir cevherin bulunduğu inancı, gnostisizmin insan anlayışının odak noktasını oluşturan bir fikirdir. Gnostiklere göre insan üç unsurdan oluşur: Beden, can (nefs) ve ruh. Bunlardan beden ve can bu aleme, yani süfli madde alemine aittir; zira beden, yüce tanrıdan kaynaklanan, onun tarafından yaratılan bir şey değil, kötü varlık demiurg tarafından karanlık alemine ait olan madde kullanılarak oluşturulan bir unsurdur. Can (veya nefis) ise yeryüzüne bağımlı olan beden maddi aleme yönelik hislerini, arzu ve isteklerini ifade etmektedir.²⁸ Öte yandan insanı oluşturan üçüncü unsur ruh ise ilahi alemden doğum ve ölüm çarkına sahip olan bu süfli aleme düşmüş bir cevherdir. Işık aleminden gönderilen bir başka ilahi varlık tarafından asli tabiatının kendisine öğretilmesi yoluyla uyarılması ve böylelikle nihai kurtuluşun sağlanması, gnostik soteriolojinin temel çerçevesini oluşturmaktadır.

Gnostik düşünceye göre ruh, ait olduğu yüce tanrısal alemin karakteristik özelliklerine sahip olan bir varlıktır. Diğer ilahi varlıklar gibi o da hayat ve ışık prensiplerine sahiptir. Nitekim o, sahip olduğu bu özellikleriyle, bedeni kötü varlıklarca şekillendirilen ilk insan Adem'i hareketsizlikten, durgunluktan ve ölümlükten kurtaran unsur olmuştur. Gnostik mitolojide, yüce tanrının etrafında yer alan alemlerin (aeonların) tanrıdan tezahür ettikleri düşünüldüğüne göre ışık aleminin bir unsuru olan ruhun da köken itibarıyla yüce tanrıdan zuhur etmiş olduğu söylenebilir.

Bazı gnostik metinlerde ruh, tıpkı düşüş olayının başlatıcısı Sophia gibi dışı bir varlık olarak görülür. Örneğin Nag Hammadi Metinleri'nden *Ruh Üzerine Açıklama*'da süfli madde alemine düşmesi öncesi onun ışık aleminde yaşayan tertemiz bir bakire olduğu ve çift cinsiyet taşıdığı vurgulanır:

“Eskinin bilge insanları ruha bir dışı ismi verdiler. Gerçekte, tabiatı açısından da o dışıdır. Hatta o rahme sahiptir. Baba ile olduğu sürece bakireydi ve

²⁸ Bk. Jonas, *The Gnostic Religion*, s.44.

çift cinsiyetliydi.”²⁹

Maniheist literatürde de ruhun dışı bir figür olduğu belirtilir ve onun ilahi aleme ait ölümsüzlük, bilgelik ve hayat taşıyıcılık özelliklerine sahip olduğu kendi dilinden şöyle ifade edilir:

“Ben ışık gücüydim, fakat şimdi şeytanların elbisesini giyiyorum. Ben yüce tanrıya ait olan bir kızdım; bugün yeryüzünün figürleri ve cinsleriyle kuşatıldım. Doğuşta hayat taşıyan bilgeydim; asla hayat taşımayan vahşilerce nasıl kuşatıldım? Başlangıcımдан beri ilahi olan ölümsüzdüm...”³⁰

Gnostik mitolojiye göre ruh, ışık güçleriyle karanlık güçleri arasındaki aktif mücadele döneminin bir aşamasında yeryüzüne indirilir. Ruhun maddi aleme indiriliş olayı konusunda farklı yaklaşımlara rastlanır. Örneğin Sabii geleneği de dahil bazı gnostik akımlar, madde aleminde beden yaratılması sonrası karanlık güçlerinin kötü planlarını boşa çıkarmak amacıyla, ruhun yüce tanrı tarafından ilahi alemde bedene gönderildiğine inanırlar. Buna göre bir diğer düşmüş varlık olan demiurg, kendisindeki hayat unsurlarını kullanarak kaos ve durgunluk halindeki karanlık alemine şekil verir ve böylelikle yeryüzünü ve içindeki maddi varlıkları yaratır. Yeryüzünün ve maddi varlıkların yaratılması karanlık (kötülük) açısından ışığa karşı kazanılan bir zafer olarak algılanır. Daha sonra demiurg ve diğer kötü varlıklar tarafından yeryüzüne hakim olacak bir varlık oluşturulmak istenir ve bu amaçla kötülük aleminin malzemeleri kullanılarak insanın bedeni yaratılır. Ancak yaratılan beden, kötü tabiatı gereği hareketsiz ve durgundur. Onu hareket ettirmek gayesiyle çabalayan demiurg ve diğer kötü güçlerin tüm çabaları başarısızlıkla sonuçlanır. Nihayet yüce tanrı olaya müdahale eder, süfli güçlerin algılamasının dışında, ruhu ilahi alemde yeryüzüne indirir ve beden içine yerleştirir.³¹ Nag Hammadi Literatürü’ne ait çeşitli metinlerde de Sâbiilerin bu tasavvuruna benzer

²⁹ “The Exegesis on the Soul” W.C. Robinson and M. Scopello (tr.), *The Nag Hammadi Library in English*, J.M. Robinson (ed.), s.192.

³⁰ Giversen, S., “The Inedited Chester Beatty Mani Codex”. L. Cirillo (ed), *Codex Manichaicus Coloniensis*, (1986), ss.376-377.

³¹ Sâbilikte ve diğer çeşitli gnostik geleneklerdeki bu antropogoni tasavvuru için bkın. Gündüz, Ş., *Sâbiiler Son Gnostikler*. Ankara (1995), ss.91-96; Rudolph, *Gnosis*, ss.94vd.

yaklaşımlar söz konusudur. Dünyanın Menşei Üzerine’de, insanın bedenini yaratan demiurg ve diğer kötü güçler onu canlandırmayı başaramazlar ve Adem tam kırk gün yerde hareketsizce kalır. Sonunda ilahi alemde Sophia Zoe (Hikmet Hayat) Adem’in bedenine üfleme suretiyle ona gerekli olan ruhu bedene yerleştirir. Aynı şekilde Arkonların Tabiatı’nda da Adem’in bedenini yaratan ve bedene can (nefs) yerleştiren demiurg ve çocukları, yarattıkları insanı hareket ettiremezler. Yerde günlerce hareketsiz kalan bedene Ademiler ülkesinden (ışık aleminden) ruhun gönderilmesiyle Adem canlanır ve ayağa kalkar.³²

Diğer taraftan Maniheizm, ilahi güçlerin, iradeleri dışında ilahi alemde kötülük alemine düştüğünü kabul etmez ve süfli alemde bulunan ışık unsurlarının karanlık güçler tarafından ışık alemine karşı yapılan saldırıda tutsak olarak karanlığın eline geçtiğini belirtir. Bu ilk hadiseden sonra yüce tanrı tutsak olan ışık unsurlarını kurtarmak amacıyla karanlık alemine karşı bir dizi operasyon düzenler. Bu karşı ataklar sürekli karanlık güçlerinin aleyhine bir gelişme gösterir. Nihayet, elindeki kozlarını birer birer kaybeden karanlık son bir çabayla çeşitli kötü güçlerce yutulmuş olan ışık unsurlarını dişi ve erkek iki ifritte toplar. Bunların birleşmesinden doğan ilk insanın maddi yönünü oluşturan beden kötülük alemine ruhsal varlığı ise ışık alemine aittir.³³

Gnostisizme göre süfli madde alemine indirilen ve beden içerisine konulan ruh, bu durumdan hiç de memnun değildir. Zira o, tamamen yabancı olduğu bu kötülük aleminde temizliğini kaybetmiş, beden ve nefis tarafından çepeçevre kuşatılarak kirletilmiş, kendi alemine ve asli yapısına yabancı olmaya zorlanmıştır. Ruhtan bahseden hemen hemen bütün gnostik dokümanlarda ruhun bu dramatik durumu çarpıcı ifadelerle tasvir edilir. *Ruh Üzerine Açıklama*’da konuyla ilgili şu ifadeler yer alır:

“O (ruh), bir bedene düştüğünde ve bu (maddi) hayata geldiğinde, o zaman birçok haydudun eline düştü. Ve kötü niyetli yaratıklar onu birinden diğerine sevk ettiler. ... Kısaca onlar, onu kirlettiler ve onun bekaretini (bozdular).”³⁴

³² Bkn. “On the Origin of the World”, s.182; “The Hypostasis of the Archons”, s.176.

³³ Bkn. Lieu, *Manichaeism*, ss.14-16.

³⁴ “The Exegesis on the Soul”, s.192.

Aynı şekilde Sâbiî ve Maniheist kutsal metinlerinde de ruhun beden içerisindeki durumu benzer ifadelerle anlatılır:

“Kardeşlerim! Bana, ‘dön, gövdene gir; dön, gövdene (şu anda) olduğun yer olan cesedin bedenine gir’ demeyin. Bedenim, gemileri soyan ve yutan yırtıcı bir denizdir. O, yedi başlı bir habis, bir ejderhadır. Onun yedi başı vardır. Onun ne anlayışı ne de kalbi vardır.”³⁵

“Ben burada ölümün günahkarlığına gömüldüm. ... Onlar bana arkonların (kötü yöneticilerin) zehrini içmemi söylediler.”³⁶

“Tıpkı bakır içerisindeki gümüş gibi, -tamamen aynı şekilde- ruh, kemik ve et, deri ve kan, nefes ... ve pislik olan cesedin maddi yapısı ve kabalığı içerisinde, (cesedin) nefes bağıyla bağlanmıştır.”³⁷

Gnostisizme göre yeryüzüne ve bedene indirilmiş (atılmış) olmaktan memnun olmayan ruh, ağlayıp haykırmakta, yüce tanrıya yalvarmakta ve hapisane hayatı yaşadığı bu kötü alemden kurtarılmayı istemektedir.³⁸ Ancak, karanlık ve kötülükle yapılan mücadelede ruhun maddi aleme ve bedene indirilmesi ve bir bakıma beden içerisinde zorunlu bir ikamete tabi tutulması kaçınılmazdır. Zira bu, kötülüğün dizginlenmesi ve ona son darbenin vurulması açısından zaruri olan bir durumdur. Bir başka ifadeyle, -Maniheizmde vurgulandığı gibi- ruhun karanlık alemine indirilmesi ve kötü güçlere tutsak olarak verilmesi, kötülüğe vurulacak nihai darbe için önceden planlanmış ilahi bir takdirdir. Maniheist bir metinde bu durumun, vahşi aslanı yakalamak ve sürüsünü ondan kurtarmak için çobanın, ona tuzak kurup kuzulardan birini yem olarak vermesine ve aslanı yakalayıp bertaraf ettikten sonra

³⁵ *Ginza*, ss.519-520.

³⁶ Giversen. “The Inedited Chester Beatty Codex”, s.377.

³⁷ Asmussen, J.P.. *Manichaean Literature*. New York (1975), s.8.

³⁸ Örneğin Sâbiî kutsal kitabı *Ginza*’da geçen bir ifadede ruh ışık alemine doğru şöyle feryat eder:

“Aranızda ben ne günah işledim?

Ben aranızda ne günah işledim ki

siz beni aldattınız ve aranızdan uzaklaştırdınız?

Siz beni yaşadığım mekandan tutsak olarak aldınız.

beni kandırdınız ve babalarımın evinden beni uzaklaştırdınız.” *Ginza*, s.506.

da yaralı kuzuyu iyileştirmesine benzediği ifade edilir.³⁹ Aynı şekilde diğer çeşitli metinlerde, durumundan hiç de memnun olmayan ruha hitaben bunun bir kader, ilahi bir takdir olduğu şöyle vurgulanır:

“Ey ruh! Sen bu ülkeye (maddi aleme) düşmanları yakalamak ve onları tutmak için geldin.”⁴⁰

“Ey ruh! Yüksel, ilerle, cesede gir. ... Asi yılan, asi, kanun tanımayan yılan senin tarafından zincire vurulacak. Kötü varlık, olduğu yerde katledilecek. Gücüne kimsenin güç yetiremediği Karanlık Kralı senin tarafından bağlanacak.”⁴¹

Öte yandan bazı gnostik metinlerde ise beden içerisine konulan (ya da atılan) ruhun, kendisinin karanlık alemine gönderilişiyle ilgili ilahi iradenin farkında olduğu ve görevinin bilinciyle hareket ettiği vurgulanır. Örneğin, *Dünyanın Menşei Üzerine*'de, ışık gücü Sophia Zoe'nin üflemesiyle beden içerisine konulan ruha, durumdan hiç de memnun olmayan demiurg sorar: “Sen kimsin ve buraya nereden geldin?” Buna o şöyle cevap verir: “Ben, sizin işlerinizin yıkımı için, insanın gücünden (ışık aleminden, Ademîler ülkesinden) geldim.”⁴²

Gnostik mitolojide yeryüzüne ve bedene düşüşü anlatılan ruh, bireysel ruhlar için bir prototiptir. Bir başka açıdan, ilk insan Adem'le ilişkili olan ruh, bütün bireysel ruhları sembolize eden evrensel bir ruhtur. Aynı şekilde Adem'in bedeni ise bütün bireysel bedenlerin evrensel bir prototipidir.

Gnostisizmde kötülüğe karşı kurulan planın başarısı, ruhun beden ve nefse karşı vereceği mücadeleye bağlıdır. Düşmüş varlık olan ruhun mücadeleyi kazanarak, yeryüzü ve beden hapisanesinden kurtulup kendi anavatanına, ilahi ışık alemine tekrar yükselebilmesi için gerekli şartları yerine getirmesi zorunludur. Ruhun uyması gereken bu şartlar konusunda gnostik gelenekler arasında çeşitli farklılıklar mevcut olmakla birlikte, aşağıda sıralayacağımız hususlar hemen hemen bütün gnostik ekollerce kabul edilir.

³⁹ Lieu, *Manichaeism*, s.12.

⁴⁰ Giversen, “The Inedited Chester Beatty Codex”, s.377.

⁴¹ *Ginza*, s.507.

⁴² “On the Origin of the World”, s.182.

i. Ruhun kendisini bilmesi, ait olduğu asıl alemin ve şu an içinde bulunduğu hapishanenin farkında olması.

ii. İlahi aleme yönelmesi, kurtuluş için yalvarıp yakarması, bir çağrıda bulunması.

iii. Doğru inanca sahip olmak ve ritüelleri yerine getirmek suretiyle kurtuluş için gerekli olan altyapıyı hazırlama.

iv. Işık aleminden davetle gelen ilahi elçinin ve onun sözcülerinin davetine olumlu cevap verme ve onlar tarafından ışık aleminden getirilen gnosisi (hikmet veya marifeti) kavrama.⁴³

Gnostik mitolojide yer alan üçüncü tür düşünüş modeli, çeşitli devirlerde çeşitli amaçlarla karanlık alemine gönderilen ilahi elçilerle ilişkilidir. Başta çeşitli Ortadoğu dinleri olmak üzere birçok dinsel gelenekte tanrılar veya kahramanlar gibi çeşitli üstün güçlerin, ölümler ülkesi ve ıstırap ve çile mekanı olarak nitelenen karanlık yeraltı alemine yaptıkları seyahatlerden bahsedilir. Eski Mezopotamya dinindeki İştardumuzi ve Şintoizmdeki İzanagi-İzanami kültürleri bununla ilgili çarpıcı örneklerdir. Karanlık yeraltı veya ölümler alemine inişle ilgili bu motiflerde, ölen ve karanlık alemine giden (ya da götürülen) eşini arayıp bulmak ve onu oradan kurtarmak için ölümler alemine inen ve orada kötü güçlerle savaşım mücadele eden tanrısal güçler ve kahramanlar aktif rol oynarlar. Aynı şekilde birçok gnostik mitolojide de bazı ışık ruhları veya elçilerin yüce tanrı tarafından, (1) karanlık alemine keşif ziyaretinde bulunmak, (2) karanlık güçlerinin saldırılarını bertaraf etmek ve (3) düşmüş varlığın ya da ruhun yardımına koşmak, onu uyarmak ve kurtuluş yoluna sokmak amacıyla süfli aleme gönderilmeleri tasavvuru işlenir. Bu şekilde özel bir görevle karanlık alemine gönderilen bu ışık varlıklarının durumu da bir çeşit karanlığa düşünüş veya atılış olarak değerlendirilebilir.

Işık tanrısıyla birlikte karanlık tanrısının da ezeli varlığını kabul eden Sâbiî inancına göre maddi alemin ve insanın yaratılması öncesi dönemde yüce ışık tanrısı, ışık elçisi Manda d Hiia'yı özel bir görevle karanlık alemine gönderir. Karanlığın süfli tabiatının farkında olan yüce tanrı, bununla karanlık tanrısının ışık alemine karşı kurduğu kötü planları öğrenmek ve bunu önlemek istemektedir. Mitolojiye göre,

⁴³ Bkn. Jonas, *The Gnostic Religion*, ss.65vd, 74-91. Ayrıca bkn. "The Exegesis on the Soul", ss.192vd.

Manda d Hiia yanına bir takım gizli silahlarını da alarak karanlık alemine iner ve bu alemde kötü güçlere karşı mücadele eder. Zaman zaman Sâbîlikteki bir başka ışık varlığı olan Hibil Ziva'yla da özdeşleştirilen Manda d Hiia, yanındaki kutsal gizli silahları ve daha da önemlisi sahip olduğu gizli bilgi (kuşta, manda veya gnosis) sayesinde her seferinde kötü güçleri alt eder. Bu arada zaman zaman kötülük aleminde kirlenip çile de çeker. *Ginza*'da uzun uzadıya anlatılan bu mücadele sonunda o, kötülük aleminin lideri olan büyük canavar Ur'u (karanlık tanrısını) yener, yakalar ve zincire vurur. Daha sonra o yanındaki silahları ve sahip olduğu kutsal bilgi sayesinde görevini tamamlamış olarak kötülük aleminden ayrılır ve tekrar ışık alemine yükselir.⁴⁴

Maniheizmde ve Quqi mitolojisinde ise mütecaviz karanlık güçlerinin saldırılarını bertaraf etmek amacıyla çeşitli ışık varlıklarının karanlık alemine inişleri söz konusudur. Maniheizmde ışık alemi sınırlarına gelen karanlık güçlerinin ışık alemine karşı başlattıkları saldırıları geri püskürtmek amacıyla yüce tanrıdan bir dizi ışık varlığı tezahür eder. Ondan ilk neşet eden ilahi varlık hikmettir (Sophia); hikmetten ise Hayatın Anası zuhur eder. Nihayet Hayatın Anasından ilahi ilk insan olan Urmensch ya da Ohrmazd tezahür eder. Urmensch karanlığa karşı yapılacak aktif mücadelede süfli aleme gönderilecek olan ilk ilahi varlıktır.⁴⁵ Urmensch yanına ateş, rüzgar, su, ışık ve havadan oluşan beş silahını da alarak karanlık alemine iner. Bu ilk sıcak çarpışma karanlığın lehine sonuçlanır ve Urmensch silahlarıyla birlikte esir alınır. Bundan sonra gelişen tüm olaylar Urmensch ve beş silahının karanlığın elinden kurtarılması amacına yöneliktir.⁴⁶ Theodor bar Konai tarafından anlatılan Quqi mitolojisine göre ise İyilik güçleri kötülük güçleriyle (kötülüğün sembolü olan dikit şeklindeki suretle) birçok savaş yaparlar. Öncelikle yüce tanrıdan tezahür eden Hayatın Anası, kötülüğe karşı savaşmak üzere yanındaki yedi bakireden oluşan ışık güçleriyle birlikte karanlık alemine iner. Karanlığın sembolü olan dikite her yaklaşmasında dikit Hayatın Anasına doğru yükselir ve üfler. Bu

⁴⁴ Bkn. *Ginza*, ss.79-94.

⁴⁵ Gardner, I., "The Eschatology of Manichaeism as a Coherent Doctrine". *JRH*, 17, 1993, s.259; Henrichs, A., "The Timing of Supernatural Events in the Cologne Mani Codex". *Codex Manichaeismus Coloniensis*. L. Cirillo and A. Roselli (ed.), 1986, s.192.

⁴⁶ Lieu, *Manichaeism*, s.12.

üfleme sonucu onun nefesi Hayatın Anasının rahmine tesir eder ve böylelikle o yedi gün süresince kirlenmiş olarak kalır. Kirlerden temizlenmek amacıyla Hayatın Anası her gün yanındaki bakirelerden birini karanlığın büyük çukuruna atar. Nihayet sonunda ışık ruhları olan yedi bakire karanlık tarafından yutulmuş olur. Maniheizmde olduğu gibi Quçî mitolojisinde de bundan sonraki olaylar karanlık güçlerince esir alınan yedi bakirenin ışık güçlerince kurtarılması gayesini taşır.⁴⁷

Düşmüş varlığın veya ışık ruhunun yardımına koşmak ve ona ilahi mesajı ileterek onun kurtuluş yoluna girmesini sağlamak amacıyla çeşitli ışık varlıklarının karanlık alemine gönderilmeleri düşüncesi eksiksiz bütün gnostik geleneklerde mevcut olan önemli bir husustur. Sâbiî düşüncesine göre yüce ışık tanrısı tarafından, Adem'in bedenine atılan ruhu eğitmek ve ona ilahi bilgiyi öğretmek üzere, "yüce varlığın bu dünyaya gönderdiği ışık elçisi", "kendisinde sahtelik bulunmayan doğru kişi", "yüce hayatın hazinesi", "ışık dünyalarının aydınlatıcısı", "ruhların çobanı" ve "Nasuraların kralı" gibi isimlerle isimlendirilen ışık elçisi Manda d Hiia (hayatın bilgisi) karanlık alemine gönderilir.⁴⁸ Yanında karanlığa karşı kullanabileceği kutsal silahlar da taşıyan ışık elçisi, Adem'in süfli bedenine atılan ruhu, ona kim olduğunu ve şu an içinde bulunduğu alemin neresi olduğu konusunda bilgi vermekle eğitir, kurtuluş için gerekli olan doğru inanç (kuşta) ve ritüelleri öğretir ve nihayet sonunda kurtuluşun en önemli aracı olan kutsal bilgiyi (manda) ona verir. Manda d Hiia'nın ilk insan Adem'i (Adem'in ışık unsuru olan ruhsal varlığını) kurtarması bütün bireysel ruhlar için bir prototiptir. Sâbiî kutsal literatürü arasında yer alan *Draşia d Yahya*'da yer alan bir ifadede ışık elçisi kendi dilinden şöyle anlatılır:

"Tarafımdan eğitilen ve aydınlatılan herkes
ışık ülkesine bakar ve oraya yükselir.
Tarafımdan eğitilmeyen ve aydınlatılmayan herkes ise
ışktan kesilir ve büyük Suf Denizine (cehenneme)
düşer."⁴⁹

Öte yandan Sâbiî inancına göre diğer birçok ışık ruhu, çeşitli dönemlerde yeryüzü ve beden içinde tutsak olan ruhları eğitmek, korumak ve onlara yol göstermek üzere karanlık alemine inmişlerdir.

⁴⁷ Bkn. Drijvers, "Quç and the Quçites", ss.113-114.

⁴⁸ Bkn. Gündüz, *Sâbiiler. Son Gnostikler*, ss.109-110.

⁴⁹ Lidzbarski, M.(tr.), *Das Johannesbuch der Mandaer*. Giessen (1915), ss.204-205.

Örneğin, mitolojik figürler Hibil, Şitil ve Anuş çeşitli dünya devirlerinde gnostikleri koruyup gözetmek üzere karanlık alemine gönderilmişlerdir.⁵⁰ Yine Sâbiilerce “doğruluğun peygamberi” ve “yüce elçi” gibi isimlerle isimlendirilen Yahya’nın (Yahya Yuhana) inananları eğitmek ve gözetmek için ilahi alemde yeryüzüne gönderildiği kabul edilir.⁵¹

Kilise babası Irenaeus’un verdiği bilgilere göre Valentinian ekolüne mensup gnostikler, ihtiras ve günahı nedeniyle düşüş olayını yaşayan Sophia’nın daha sonra yaptığından pişman olduğuna ve ışık aleminden gelen ilahi elçi tarafından uyarıldığına inanırlar.⁵²

Nag Hammadi Literatürü içerisinde yer alan gnostik dokümanlarda da düşmüş ışık varlıklarının kurtuluş çağrılarına cevaben çeşitli ışık elçilerinin ilahi alemde maddi aleme indirilmeleri düşüncesi işlenir. *Arkonların Tabiatı*’nda, maddi alemde arkonların (karanlık yöneticilerinin) tacizleriyle yüz yüze kalan ışık ruhu Norea’nın imdadına ışık aleminden gönderilen yüce elçi Eleleth yetişir. Eleleth, ona gerçek durumunu öğretir ve sonraki devirlerde gnostiklerin yeryüzündeki durumuna ilişkin bilgiler verir.⁵³ Yine bu metne göre dişi ilahi varlık Zoe’nin sesinden tezahür eden yüce melek vasıtasıyla düşmüş ruh Sabaoth, hakikati kavrar, maddeyi ve demiurgu reddederek tövbe eder ve ışık alemine yönelir.⁵⁴ *Ruh Üzerine Açıklama*’da maddi alemde karanlık güçleri tarafından kirletilen ruh (ki bu dişi bir varlık olarak düşünülür) kurtuluş için yüce tanrıya yakarır ışık alemine yöneldiğinde ışık tanrısı ona bir eş (ışık aleminden bir güvey) gönderir.⁵⁵ *Adem’in Vahyi*’nde Adem’e hakikat bilgisini ve ileri devirlerde gnostiklerin

⁵⁰ Bkn. Buckley, J.J., “The Mandaean Şitil as an Example of ‘The Image Above and Below’”, *Numen*, 26, 1979, ss.185vd.

⁵¹ Sâbiilerce Yahya’nın tohumunun ilahi alemde Ürdün nehrine atıldığına ve bu tohumun buradan su içmeye gelen Enişbai’nin (Yahya’nın annesi) rahmine geçerek onun hamile kalmasına neden olduğuna inanılır. Bkn. Gündüz, *Sabiiler. Son Gnostikler*, s.114.

⁵² Quispel, “The Original Doctrine of Valentinus”, ss.33-34.

⁵³ Bkn. “The Hypostasis of the Archons”, ss.166vd. Ayrıca bkn. King, K.L., “Ridicule and Rape, Rule and Rebellion: The Hypostasis of the Archons”, *Gnosticism and the Early Christian World*, J.E. Goehring, et.al. (ed.), ss.15-17.

⁵⁴ “The Hypostasis of the Archons”, s.168.

⁵⁵ “Sonra Babanın (yüce tanrının) isteğine göre güvey, hazırlanan zifaf odasında ona (düşmüş ruha) indi.” “The Exegesis on the Soul”, s.195.

(Setianların) durumunu bildirmek üzere üç ilahi elçi gelir.⁵⁶ Son olarak *Mısırlılar İncili*'nde ise ışık ruhlarını, gnostikleri koruyup gözetmek üzere Şit'in kurtarıcı olarak gönderildiği vurgulanır.⁵⁷ Bundan başka İsa, Zostrianos (Zerdüş), Derdekeas ve semavi Havva gibi figürler de çeşitli Nag Hammadi metinlerinde karanlık alemindeki tutsak ruhlara kurtuluş yolunu öğretmek üzere gönderilen ilahi güçler olarak zikredilirler.⁵⁸

Maniheizme göre ise karanlıkla yaptığı savaşta tutsak düşen ilk insanı (Urmensch) kurtarmak üzere yüce tanrının bir diğer tezahürü olan Hayat Ruhü karanlık alemine gönderilir. Bir davetle (kutsal bilgi) kendisine gelen Hayat Ruhü'na, Urmensch olumlu karşılık verir ve böylelikle kurtulur.⁵⁹ Öte yandan ışık tanrısı, karanlık aleminde tutsak olarak kalan diğer ışık ruhlarını da kurtarmak üzere bir dizi operasyon yapar. Hayat Ruhü'ndan başka Üçüncü Elçi ve Muhteşem İsa da bu kurtarma operasyonunda sırayla süfli aleme gönderilirler. Hayat Ruhü ve Üçüncü Elçi, -ileride göreceğimiz gibi- kozmosun yaratılması işini de üstlenirler; Muhteşem İsa ise yaratılan insan Adem'i uyarmak ve eğitmek üzere gelir. Ayrıca, bireysel olarak kurtarılacak ruhları uyarmak üzere ışık-zihni (Manuhmed) görevlendirilir. Son olarak Maniheizm, Buddha, Zerdüş, İsa ve Mani'nin kendisi gibi birçok tarihsel şahsiyetin de tutsak ruhları aydınlatmakla görevli olan ilahi elçiler olduğunu vurgular.⁶⁰

Düşüş motifi konusunda Maniheizme paralel bir düşünceye sahip olan Quçi geleneğinde ise, karanlık alemine düşerek (atılarak) orada tutsak edilen yedi ışık varlığını (bakireyi) kurtarmak için yedi ilahi elçi görevlendirilir. Yukarıda söz ettiğimiz *Ruh Üzerine Açıklama*'da olduğu gibi, Quçi mitolojisinde de bu ilahi elçiler, süfli maddi alemin çeşitli şehirlerinde (Harran, Hatra ve Mabbug gibi) tutsak olan bakirelerin nişanlıları olarak görülürler. İsa'nın bu yedi ışık elçisinden birisi olduğuna ve inişinde kendi nişanlısını kurtardığına inanılır.⁶¹

⁵⁶ Bkn. "The Apocalypse of Adam", s.279.

⁵⁷ Bkn. "The Gospel of the Egyptians". A. Böhlig and F. Wisse (tr.). *The Nag Hammadi Library in English*, J.M. Robinson (ed.), s.216.

⁵⁸ Bkn. Rudolph, *Gnosis*, ss.131-132.

⁵⁹ "Çağrı (davet)" ve "cevap". gnostik kurtuluş öğretisinde oldukça önemli olan bir motiftir. Bkn. Jonas. *The Gnostic Religion*, ss.74vd, 86vd.

⁶⁰ Bkn. Lieu. *Manichaeism*, ss.13-18; Rudolph, *Gnosis*, ss.336-339.

⁶¹ Drijvers, "Quç and the Quçites", s.114.

Nag Hammadi Metinlerinden *Dünyanın Menşei Üzerine*'de, kendisinin yegane tanrı olduğunu ilan eden ve kendisinden başka bir güç varsa ortaya çıkıp kendisini ifşa etmesi konusunda yüce tanrıya adeta meydan okuyan demiurg Yaldabaoth'un bu davranışına mukabil, ışık aleminden bir nur içinde Işık-Adem maddi aleme gönderilir. Işık-Adem, yeryüzünde iki gün kalır ve sonradan tekrar ışık alemine yükselir. Ancak inmiş olduğu süfli alemde kirlenmiş olduğundan ışık alemine dönemez. Bunun üzerine o, Ogdoad'la (ışık alemiyle) kaos alemi arasında kendisine bir dünya kurarak buraya yerleşir.⁶²

2. Demiurg Düşüncesi

Bütün gnostik geleneklerde ilahî alemden düşüşün ve karanlık alemiyle yapılan aktif mücadele döneminin en önemli safhasını yaratıcı tanrı demiurgun sahneye çıkması oluşturur. Kelime anlamı itibarıyla Yunanca'da "halk için çalışan, zanaatçı" anlamlarına gelen *demiourgos* terimi, eski Yunan'da bazı yerlerde yalnızca rahiplik ve yüksek görevler üstlenen ayrıcalıklı kişilere verilen bir unvan olarak kullanılırdı.⁶³ Bu terimin "yaratıcı tanrı" anlamına ilk kez kullanımını Plato'da görmekteyiz. Plato (Eflatun), *Timaios*'ta evreni yaratan tanrı için demiurg terimini kullanır ve onu bilmenin zorluğundan, bildikten sonra da onu herkese anlatmanın güçlüğünden bahseder. Ayrıca yaratıcının iyi olduğunu ve yaratma işinde iyi bir modeli örnek aldığı vurgular.⁶⁴ Yaratıcı tanrı için demiurg teriminin kullanılması sonraki dönemlerdeki Eflatuncular tarafından da sürdürüldü. Orta Eflatunculuğun (Middle Platonism) bir temsilcisi olan Numerius, ilk tanrının aktif olmadığını, ancak onun yaratıcı tanrı demiurgun babası olduğunu savundu. O, dünyanın yaratıcısı olan tanrının Plato'nun demiurguyla özdeş olduğunu ifade etti.⁶⁵ Aynı şekilde Yeni Eflatunculuğun temsilcisi olan Plotinus da demiurgun yaratıcı tanrı olduğunu belirtir ve onun önce evrensel ruh olarak da ifade edilen duyular alemini, daha sonra da bireysel ruhları yarattığını savunur.⁶⁶

Eflatun ve takipçilerince yaratıcı tanrı için kullanılan demiurg

⁶² Bkn. "On the Origin of the World", ss.177-180.

⁶³ Bkn. Bianchi, U., "Demiurge". *Encyclopedia of Religion, M. Eliade (ed.), c.4, ss.279vd.*

⁶⁴ Bkn. Eflatun, *Timaios*, E. Güney, L. Ay (tr.). MEB (Batı Klasikleri) İstanbul (1989). ss.29vd.

⁶⁵ Zandee, J., *The Terminology of Plotinus*, s.24.

⁶⁶ Zandee, *The Terminology of Plotinus*, s.25.

terimi Valentinus gibi bazı gnostiklerce de kullanıldı. Öte yandan Maniheizm metinler, Sâbiî literatürü ve diğer birçok gnostik dokümanda yaratıcı tanrı için demiurg terimi kullanılmaz, fakat bunun yerine ya baş arkon, yönetici, büyük ifrit veya hayat ruhu gibi terimler ya da aşağıda göreceğimiz gibi çeşitli başka isimler kullanılır. Bununla birlikte, gnostisizmdeki yaratıcı tanrı niteliği ve taşıdığı karakterler açısından her ne kadar Eflatun ve takipçilerinin yaratıcı tanrılarından farklı olsa da demiurg terimi hemen hemen bütün modern araştırmacılarca gnostik geleneğin yaratıcı tanrısını ifade etmede kullanıldı.

Demiurg düşüncesi, gnostik kozmogoni ve antropogoni öğretilerinde merkezi rol oynayan bir husustur. Zira demiurg, birçok gnostik mitolojiye göre tanrıdan uzaklaşmayı, günahkarlığı, cehaleti ve aymazlığı kendisinde had safhada toplayan bir figürdür; maddi alemin ve insanın yaratıcısıdır. Öte yandan Maniheizm gibi bazı gnostik akımlar ise kozmosun ve insanın yaratıcılarının farklı varlıklar olduğuna inanırlar. Örneğin Maniheizme göre kozmosun düzenleyicisi olan yaratıcı güç tanrıdan uzaklaşmış günahkar bir varlık değil, aksine karanlıkla mücadele sırasında yüce tanrı tarafından kasıtlı olarak gönderilen bir ilahi elçidir. İnsanın yaratıcısı ise kötü güçlerdir.

Gnostik metinlerde demiurga çeşitli isimler verilir. Sâbiî kutsal kitaplarında yeryüzünün ve insanın bedeninin yaratıcısı olan güce Ptahil adı verilir. Ptahil isminin Mısır tanrısı Ptah ile Semitik tanrı El'in bir kombinasyonu olabileceği ileri sürüldüğü gibi, bu ismin Aramca pth (açmak, başlatmak) fiil kökünden türemiş olabileceği de iddia edilmiştir. İsmi "maddi alemin başlatıcısı" anlamına Aramca fiil kökünden türetilmiş olabileceği kuvvetli bir ihtimaldir.⁶⁷ *Ginza*'da demiurg için kullanılan bir başka isim ise Gabr'il (Cebrail)'dir. Bu ismin Ptahil'e verilen gizli bir isim olduğu ifade edilir. İleride de ifade edeceğimiz gibi, bazı Yahudi gnostik akımlarında tanrının gizli isminin veya tanrının meleğinin demiurg olarak görev yaptığı inancı mevcuttur. Sâbiîlerin demiurgun gizli isminin Cebrail olduğuna dair kanaatlarını Yahudi gnostik çevrelerindeki bu tasavvurla birlikte düşündüğümüzde ve Sâbiî erken dönem tarihinin Yahudi heterodoksisiyle yakından ilişkili olduğu gerçeğini göz önünde bulundurduğumuzda, Sâbiîlikteki bu hususun Yahudi gnostisizminden bir

⁶⁷ Bkn. Gündüz, *Sâbiîler Son Gnostikler*, ss.78-81.

adaptasyonu olduğunu söyleyebiliriz.⁶⁸

Demiurgu ilahi alemden düşmüş kötü tabiatlı bir varlık olarak görmeyen Maniheizmde, karanlık güçleri tarafından tutsak edilen Urmensch'i bir çağrıyla kurtardıktan sonra onunla birlikte tutsak edilen diğer ışık varlıklarını da kurtarmak için kozmosu yarattığına inanılan ilahi elçiye Hayat Ruhu (ruha hya) denilir.⁶⁹ Öte yandan bir bakıma insanın yaratıcısı olarak kabul edilen erkek ve dişi ifritler ise Aşkalun (Aramca'da "aptal" anlamına gelen Saklas'ın bir diğer formu) ve Namrael (ya da Nabrael) adını taşırlar.⁷⁰

Nag Hammadi Literatürü'ne ait gnostik metinlerde demiurg için çeşitli isimler kullanılır. Adem'in Vahyi'nde demiurg için kullanılan isim Sakla ya da Saklas'tır.⁷¹ Arkonların Tabiatı ve John'un Apokrif Kitabı gibi diğer çeşitli metinlerde de demiurgun -kullanılan öbür isimlerin yanı sıra- Sakla (aptal) olarak adlandırılması, demiurgun mağrur, sapkın ve cahil karakteriyle yakından ilişkili olmalıdır. Arkonların Tabiatı ve John'un Apokrif Kitabı'nda demiurg için kullanılan diğer isimler Samael ve Yaltabaoth'dur. John'un Apokrif Kitabı'nda demiurgun üç isminin bulunduğu; bunlardan ilkinin Yaltabaoth, ikincisinin Saklas ve sonuncusunun ise Samael olduğu vurgulanır. Bu isimler arasında ise özellikle Yaltabaoth ön plana çıkarılır.⁷² Diğer taraftan Arkonların Tabiatında demiurgun Samael ismi öncelikli olarak zikredilir ve onun "kör tanrı" olduğu için bu ismi taşıdığı ima edilir.⁷³ Yahudi literatüründe (özellikle Amoraik dönemden itibaren) önemli bir yere sahip olan Samael terimi, farklı dönemlere ait Yahudi kaynaklarında (1) Şeytan anlamına, (2) ölüm meleğinin bir ismi olarak, (3) Mars'tan sorumlu meleğın ismi olarak ve (4) genel olarak ifritler için kullanılan bir isim şeklinde kullanılır. Bunlar arasında özellikle düşmüş varlık Şeytan için kullanılan yaygın bir isim olması dikkat çekicidir.⁷⁴

⁶⁸ Bu konuda ayrıca bkn. Fossum, J.E., *The Name of God and the Angel of the Lord*, Tübingen (1985), s.263.

⁶⁹ Lieu, *Manichaeism*, s.13.

⁷⁰ Bkn. Lieu, *Manichaeism*, s.16.

⁷¹ "The Apocalypse of Adam", s.281.

⁷² "The Apocryphon of John", s.111.

⁷³ "The Hypostasis of the Archons", s.162.

⁷⁴ Bkn. Scholem, G., "Samael". *Encyclopedia Judaica*, c.14, ss.719-722. Enoch Kitabı'nda (Ethiopic Book of Enoch 6) zikredilen meleklerin düşüşü ile ilgili olayda,

Yaltabaoth terimi ise Aramca bir kökene dayanmakta ve muhtemelen “Sabaoth veya Abaoth’u meydana getiren” anlamına gelmektedir.⁷⁵ Öte yandan *Dünyanın Menşei Üzerine* başlığıyla bilinen gnostik dokümanda, demiurgun karanlık suların derinliğinde oluşumuna (düşüşüne) neden olan Sophia’nın, ona “çocuk, buraya geç gel” demesi nedeniyle bu ifadeye denk bir terim olan Yaldabaoth’un ona isim olarak verildiği, ancak aslında bilgelerin onu Ariel olarak adlandırdıkları belirtilir. Ayrıca Ariel isminin ise onun aslana benzer yapısıyla ilişkili olduğuna dikkat çekilir.⁷⁶

Çeşitli gnostik geleneklerde demiurg için diğer bazı isimlerin de kullanılması söz konusudur. Kozmosun ve insanın yaratılışında iki gücün (tanrı ve bir diğer güç) varlığı konusunda spekülasyon yapan Yahudi gnostik ekollerinden bazıları, yüce tanrının yanı sıra “tanrının gizli ismi”nin, tanrının meleği Yaoel (Jaoel, Küçük Yahve) veya Metatron’un ve son olarak mitolojik Adem’in (Adam Kadmon) yaratıcı güç (demiurg) olarak algılandığını ima eden spekülasyonlar yaparlar.⁷⁷ Milattan sonra ikinci yüzyıl Hıristiyan gnostiklerinden olan ve yüce tanrı ile yaratıcı gücü birbirinden ayıran Basilides, Yahudi tanrısının (Yahve’nin) yaratıcı tanrı olduğunu söyler. Bu yaratıcı tanrı için Abrasax (ya da Abraxas) ismini kullanır. Muhtemelen Abrasax, Yahudilerce telaffuz edilmemesi gereken bir isim olan (tetragammon) Yahve terimini ifade eden gizemli bir ibaredir. Bunun 365 sayısal değerini taşıyan bir terim olduğu da belirtilmektedir.⁷⁸ Yine ikinci yüzyıl Hıristiyan gnostiklerinden Sinoplu Marcion da demiurg konusunda hemen hemen çağdaşı Basilides’i takip eder; tanrısal gücü ikiye ayırarak Eski Ahit’in tanrısı olan “Hukuk Tanrısı”nı acımasız yaratıcı güç olarak tanımlar.⁷⁹ Ortaçağın Hıristiyan gnostik ekollerinden Bogomiller ise madde ve insanın yaratıcısı olan demiurgu Satanael

---

Samael, tanrıya karşı isyan eden meleklerin liderleri listesinde yer alır. Scholem, G., *Kabbalah*, New York (1974), ss.385vd.

⁷⁵ Bkn. Rudolph, *Gnosis*, s:73. Ayrıca Bkn. Quispel, G., “The Demiurge in the Apocryphon of John”, *Nag Hammadi and Gnosis: Papers read at the First International Congress of Coptology*, R.McL. Wilson (ed.), Leiden (1978), s.22.

⁷⁶ Krş. “On the Origin of the World”, s.173.

⁷⁷ Bkn. Quispel, “The Demiurge in the Apocryphon of John”, s.26; aynı yazar, “The Jung Codex and its Significance”, *Gnostic Studies 1*, ss.19-21.

⁷⁸ Bkn. Rudolph, *Gnosis*, s.311.

⁷⁹ Rudolph, *Gnosis*, s.314.

(Şeytan) olarak adlandırılır.⁸⁰ Aynı şekilde Hıristiyan gnostiklerinden Messelianlar da Şeytan'ın demiurg olduğunu iddia ederler.⁸¹

Demiurgun oluşumu düşüncesi gnostik mitolojinin önemli bir malzemesini teşkil eder. Gnostik literatürde konuyla ilgili çeşitli bakış açılarına rastlamak mümkündür. Öncelikle, yaratıcı tanrısal güç olan demiurg konusunda dört farklı yaklaşımın bulunduğunu belirtmekte yarar vardır.

i. Demiurgun hatadan kaynaklanarak karanlık aleminde oluşturulmuş olan ışık alemi kökenli düşmüş bir varlık olarak görülmesi.

ii. Demiurgun kötülükle savaşmak üzere ilahi alemden karanlık alemine gönderilen bir elçi olarak düşünülmesi.

iii. Demiurgun tanrıya yardım eden bir melek veya tanrının gizli ismi olarak görülmesi.

iv. Demiurgun tanrı panteonunda yer alan acımasız ancak adil varlık olarak değerlendirilmesi.

Gnostik geleneklerin büyük çoğunluğunda demiurg, tanrıdan uzaklaşma, hata ve günahın nihai safhasında karanlık alemde teşekkül eden, düşmüş bir ışık varlığı olarak düşünülür. Sâbiî düşüncesine göre düşüşün bir safhasını oluşturan ve Üçüncü Hayat olarak adlandırılan Abatur, yüce tanrının iradesine karşın ışık alemini karanlık alemden ayıran perdeyi aralayarak tamamıyla kara sularla kaplı olan aşağıdaki karanlık alemine bakar. Onun bu davranışı, suretinin kara sulara yansımaya neden olur. Kara sulara yansıyan bu suret, demiurg Ptahil (ya da Gabr'il) olarak şahıslaşır:

“O (Abatur) acı su üzerinde düşünüp taşındı ve şöyle dedi:

‘Bir dünya yaratacağım.’ O, herhangi bir öğüt almadı ve acı suyu idrak etmedi.”⁸²

“Abatur kalktı, (ışık dünyasının) kapısını açtı ve kara sulara baktı. Kendi sureti derhal kara sulara şekillendi.

⁸⁰ Bkn. Rudolph, *Gnosis*, s.374.

⁸¹ Runciman, *The Medieval Manichee*, s.22.

⁸² *Ginza*, ss.97-98.

Ptahil şekillendi ve sınıra kadar yükseldi. Abatur'un zihni Ptahil'i inceledi ve Abatur, oğlu Ptahil'e şöyle dedi: 'Gel, gel Ptahil! Sen kara sulara gördüğüm kişisin.' ... Ve o (Ptahil) babalarından korktuğundan ışık alemlerine yükselmedi. Abatur onu sınırda tuttu ve ona şöyle dedi: 'Ptahil, yüce Hayat seni isteyinceye ve seni inceleyinceye kadar burada yerinde kal.'"⁸³

Sâbiî düşüncesine göre Ptahil, ışık aleminde tanrının emirlerine kayıtsızlıkla başlayan ve birbirini takip eden düşüş olaylarının son kurbanıdır; bir bakıma o, -tıpkı yukarıda söz konusu ettiğimiz Ruha gibi- kendi irade ve isteği dışında bu karanlık alemde yaşamaya mecbur edilmiştir. Nitekim, az önce yaptığımız alıntıda da belirtildiği gibi, çeşitli metinlerde onun oluşum sonrası neşet ettiği asli mekanı olan ışık alemi sınırlarına kadar yükseldiğini, ancak karanlıkla irtibatından dolayı kirlenmiş olduğundan yüce tanrının takdir ettiği zamana kadar bu alemde kalmaya mahkum olduğu vurgulanır.⁸⁴ Karanlık aleminin kara sularında bu şekilde oluşan Ptahil, bir bakıma yaşamaya mahkum edildiği bu karanlık alemde kendisi için bir alem oluşturmak ister ve bu amaçla kendisinde bulunan ışık niteliklerini de kullanarak kara suları katılaştırır. Böylelikle, o, karanlık aleminde maddi alemin (yeryüzünü) yaratır. Bu arada kaos ve durgunluktan başka bir özelliğe sahip olmayan kendi alemlerine ışık aleminden hayat ve düzen özelliklerine sahip bir varlığın düşmüş olmasından başta karanlık tanrısı olmak üzere kötü varlıklar oldukça memnundurlar; zira bu onların ezelden beri ışık aleminde ve güçlerine karşı yürütmekte oldukları pasif mücadeleyi, -bir ölçüde de olsa- kendi lehlerine aktif hale geçirecek ve ışık aleminden düşüşten kaynaklanan nedenle kendi alemlerinde bulunan ışık ruhları tutsak edilecektir. Dolayısıyla onlar, demiurgun her hareketini gözetim altında tutarlar ve hatta maddi alemin yaratılmasında onunla işbirliği yaparlar. Demiurgun yeryüzünü yaratması sonrası onu derhal kendi kötü varlıklarıyla doldurur ve yeryüzünün etrafında gözetim evleri olarak görev yapacak olan gezegen ve burçları oluştururlar. Bu gelişmeler üzerine Ptahil, kötü güçlerce oyuna getirildiğini anlar ve hiç olmazsa yarattığı yeryüzünde kendisine vekalet edecek olan bir vekil yaratmak ister. Ancak o, yeryüzünün

⁸³ *Ginza*, s.174.

⁸⁴ Bkn. *Ginza*, s.348.

yaratılmasında olduğu gibi, bu defa da karanlık güçleriyle yine işbirliğine gider. Çünkü o, yaratacağı varlığın içinde yaşayacağı maddi alemin tamamen karanlık güçlerince kontrol ve denetim altına alındığının farkındadır ve ayrıca eğer bu varlığı tek başına yaratırsa, onun yeryüzüne hakim olan kötü güçler karşısında zor durumda kalacağını düşünmektedir. Bu nedenle demiurg kötü varlıkların da yardımıyla yeryüzünde ilk insan Adem'in bedenini yaratır. Ancak bu yaratma işi başarısızlıkla sonuçlanır; zira yaratılan insan hayat prensibinden yoksun, hareketsiz bir varlıktır. İnsanı yaratma işinde başarı sağlayamayan Ptahil, ışık alemine yönelir ve yüce tanrıya yardım için ağlayıp yakarır. Nihayet sonunda yüce tanrı bu ağlayıp yakarmalara cevap verir ve hem hata ve günahtan kaynaklanan düşüş olaylarına bir son vererek düşmüş varlıkların temizlenip kurtarılacakları yeniden ışık alemine yükseltmelerini sağlamak, hem de karanlık tanrısı ve güçlerine karşı yapılan aktif mücadelede karanlığın atağını bertaraf ederek onu yeniden kendi kabuğuna hapsetmek üzere, ışık aleminden ruhu (nişimta) beden göndermek suretiyle insanın yaratılması işine müdahale eder. Ptahil de dahil düşmüş varlıkların hata ve günahlarından kaynaklanan sorunların ortaya çıkmasına daha fazla imkan vermemek için, ruhun bedene konulması işini Ptahil'in ve onu kuşatmış olan kötülük güçlerinin bilgisi dışında ilahi elçi Manda d Hiia gerçekleştirir.⁸⁵

Görüldüğü gibi Sâbiî geleneğinde maddi alem ve insanın yaratıcısı olan demiurg, karakter itibarıyla tamamen kötü olmayan, ancak yaşamak zorunda olduğu kötülük aleminde zaman zaman kendisini kötü güçlerle işbirliği yapma zorunda hisseden bir düşmüş varlıktır. Bu yönüyle Sâbiîlik, Mısır-Suriye tipi gnostik geleneklerden kısmen ayrılık gösterir. Mısır-Suriye tipi gnostik geleneklerde tamamen demiurga yüklenen çeşitli olumsuz nitelikler, ileride ifade edeceğimiz gibi Sâbiîlikte demiurg yerine kötülük tanrısına atfedilir.

İlahi alemden düşüş hadisesinde Sophia modelini temel alan gnostik geleneklerde de demiurgun oluşumu Sophia'nın suretinin karanlık alemde yansması mitolojisiyle ifade edilir. *Dünyanın Menşei Üzerine*'de Pistis Sophia kendisini sınırsız karanlık ve dipsiz sulardan ibaret olan aşağıdaki kaosa gösterir. Bunun üzerine onun bir sureti

⁸⁵ Sâbiîlerin kozmogoni ve antropogoni tasavvurları için bk. Gündüz, *Sâbiîler Son Gnostikler*, ss.84-96.

kaosa yansır. Pistis Sophia, kaosta yansıyan bu suretin maddeye egemen olmasını arzular ve sonra bu suret kaosun dipsiz sularında bir varlık şeklinde şahıslaşır. Sophia, ona Yaldabaoth adını verir. Yaldabaoth'un oluşumu ve maddeye hakimiyeti sonrası Sophia ışığını (karanlıkta yansımaya devam eden ışığını) geri çeker.⁸⁶ Bundan sonra Yaldabaoth bir demiurg olarak içinde bulunduğu kaosu şekillendirmeye ve çeşitli varlıklar yaratmaya başlar. Öncelikle bu alemde kendisinin tek başına var olduğunu görmesine dayalı düşünceleri, suda ileri geri hareket eden bir ruh şeklinde müşahhaslaşır. Sonra o, kaostaki sulu kısımla kuru kısmı birbirinden ayırır ve kendisine bir mekan olmak üzere gökyüzünü oluşturur. Maddeden ise yeryüzünü yaratır. Gökyüzü ve yeryüzünü bu şekilde yarattıktan sonra, her biri karanlık alemindeki bir aleme hakim olan altı çocuğunu yaratır.⁸⁷ Demiurg Yaldabaoth, aptal, küstah ve kötü tabiatlıdır. Kendisinin yegane tanrı olduğunu iddia etmekte ve eğer kendisinden başka bir güç varsa ortaya çıkıp kendini ifşa etmesini haykırmaktadır. Bunun üzerine ilahi alemden bir ışık varlığı olan Işık-Adem yeryüzüne iner ve burada iki gün kalır. Onun kaldığı süre içerisinde karanlık geri plana çekilir ve Eros (sevgi, aşk) tezahür eder. Eros yeryüzünde hayvanlar ve bitkilerin yaratılış sebebidir. Işık-Adem'in madde aleminden ayrılmasından sonra karanlık tekrar yeryüzüne hakim olur. Sonra kötü yöneticiler (arkonlar) insanı yaratmaya karar verirler ve her biri menisini yeryüzünün ortasına atar. Daha sonra insanın bedenini kendi şekillerine benzer şekilde oluştururlar; onun suretini ise önceden görmüş oldukları Işık-Adem'e benzetirler. Yaratılan insanın beynini ve sinir sistemini ise liderleri demiurg oluşturur. Ancak meydana gelen insan cansız ve hareketsizdir. Demiurg, ilahi ışık varlığının inerek yarattığı insana sahip olmasından korkar ve bedeni kırk gün olduğu gibi bırakır. Fakat bu süre içinde Sophia Zoe (Hikmet Hayat) insana nefesini gönderir ve bunun üzerine insan (Adem) yeryüzünde hareket etmeye başlar.⁸⁸

Demiurgun oluşumuyla ilgili bu mitolojiye paralel bir yaklaşım *Arkonların Tabiatı*'nda da bulunur. *Arkonların Tabiatı*'nda demiurgun oluşumu şu şekilde anlatılır:

“Pistis olarak adlandırılan Sophia, eşi olmaksızın tek

⁸⁶ Bkn. “On the Origin of the World”, s.173.

⁸⁷ “On the Origin of the World”, ss.173-174.

⁸⁸ “On the Origin of the World”, ss.181-182.

başına bir şey yaratmak istedi ve onun oluşturduğu şey ilahi bir şeydi.

Yukarıdaki dünyayla aşağıdaki alemler arasında bir perde mevcuttur. Bu perde altında gölge oluştu ve bu gölge madde haline geldi. Ve bu gölge ayrı şekilde tasarlandı. Ve onun (Sophia'nın) yaratmış olduğu şey, tıpkı bir düşük cenin gibi madde içinde bir ürün haline geldi. Ve o, gölgeden biçimlendirilen plastik bir şekil halini aldı ve bir aslana benzeyen mağrur bir canavar oldu. O, halihazırda söylediğim gibi çift cinsiyetliydi, zira o çıktığı maddeye aitti.⁸⁹

Bu metinde Sophia'nın suretinin karanlık alemde yansımasıyla demiurgun oluşması tasavvuru açıkça yer almaz. Ancak, -alintıdan da anlaşılacağı gibi- yukarıdaki ışık alemiyle aşağıdaki karanlık alemin arasındaki perdeyi (ara alemin) oluşturan Sophia'nın gölgesinin aşağıdaki kaos içerisine düşmesi demiurgun oluşumuna neden olur. Bu gölgenin bir şekil alarak şahılaşmasıyla demiurgun varlık haline dönüşür.

Arkonların Tabiatı'nda, ışık varlığının kaosa (sular alemine) bakması ve suretinin sulara şekillenmesi tasavvuru, bir başka yerde açıkça geçer. Demiurgun ve ondan zuhur eden diğer arkonların var oluşu sonrası cereyan eden bu olayda, arkonlar sulara yansıyan bu surete aşık olur ve onu ele geçirmeyi planlarlar, ancak bunu başaramazlar. Bu olayda ışık varlığının (Sophia'nın) kaosa bakmasının nedeni olarak, yüce tanrının iradesiyle Sophia'nın bir bakıma başlangıçtaki hatasını telafi etmek istemesi, bu amaçla varolmasına neden olduğu demiurgusal alemde insanın yaratılması ve bilahare onun kurtarılması sürecinin başlamasına imkan sağlaması vurgulanır.⁹⁰

Metne göre kaosu oluşturan sulara ışık varlığının yansıyan suretine aşık olan, ancak onu ele geçirmeye güç yetiremeyen demiurgun ve çocukları (diğer arkonlar) insanın bedenini yaratırlar. Sonra demiurgun bedene üfleme suretiyle ona can (nefs) verir. Ancak beden ve cana sahip olan insan hâlâ hareketten yoksundur ve günlerce o şekilde yerde kalakalır. Sonunda ilahi alemden (Ademiler ülkesinden) ruh inerek

⁸⁹ "The Hypostasis of the Archons", s.167.

⁹⁰ Bkn. "The Hypostasis of the Archons", s.163.

bedene girer ve Adem canlanır.⁹¹

John'un Apokrif Kitabı'nda, demiurgun oluşumu konusunda Sophia'nın karanlık aleme bakması ve suretinin orada şekillenmesi modeli görülmez. Bunun yerine, Sophia'nın diğer ışık güçlerinden ayrı olarak sahip olduğu arzu ve ihtirasın demiurgun oluşumuna neden olduğu işlenir. Bu dokümana göre Sophia, yüce ruha ve eşine danışmaksızın kendisinin bir benzerini var etmeyi düşündü. Onun bu düşüncesi bir hata ve yanlıştı. Nitekim düşünce şahıslaştı ve bir varlık meydana geldi. Ancak bu varlık Sophia'nın arzu ettiği gibi değildi; zira o, annesi Sophia'ya hiç benzemiyordu, bir canavar şeklindeydi. Onun bu şekilde oluşmasının nedeni, Sophia'nın onu, diğer ışık varlıklarına (eşine) danışmaksızın yapmış olmasıydı. Böylelikle yaratılan bu varlığı Sophia saklamak istedi ve onu diğer ışık varlıklarının görmemesi için ışık alemlerinin dışındaki bir mekana yerleştirdi. Sophia yarattığı bu varlığa Yaldabaoth adını verdi.⁹²

Dikkat edileceği gibi burada demiurgun kaosta değil ışık aleminde Sophia'nın kendisinden oluştuğu fikri mevcuttur. Ancak demiurgun oluşumu, ilahi iradenin aksine bir gelişme olarak algılandığından dolayı o ışık aleminden uzaklaştırılır ve ışıktan uzakta bir mekana konulur.⁹³

Kendisini oluşturan Sophia'dan güç alan demiurg Yaldabaoth, karanlık aleminin ilk yöneticisidir. Demiurg kendi alemini oluşturmaya başlar ve başta 12 melek (burçlar) olmak üzere kendisinden kendi emrinde 360 meleksel varlık yaratır. Yalnızca kendi gücünü algılayan ve neşet ettiği ışık alemin ve yüce tanrının varlığından gafil olan demiurg, kurduğu aleminde kendisinin yegane tanrı olduğunu ilan eder. Bu arada yaptığı hata ve günahının nelere neden olduğunu izleyen Sophia, gelişmelerden oldukça rahatsızdır. Ayrıca o, hatasından dolayı kirlenmiş olduğundan kendi asli mekanından (ışık aleminden) uzaklaşmış ve günahlarından temizleninceye kadar Pleroma (ışık alemi) ile demiurgun alemi arasındaki bir alemde yaşamak zorunda kalmıştır.⁹⁴

Bu gelişmeler üzerine yüce tanrı, bir bakıma gelişmelere

⁹¹ Bkn. "The Hypostasis of the Archons", s.163.

⁹² Bkn. "The Apocryphon of John", s.110.

⁹³ Quispel, "The Demiurge in the Apocryphon of John", s.22.

⁹⁴ Bkn. "The Apocryphon of John", ss.110-113.

müdahale eder ve karanlık alemine seslenir. Demiurg ve etrafındaki kötü güçler bu sesin Sophia'dan geldiğini sanırlar. Işık aleminden gelen bu ses, kara sularda bir suret (bir ilk insan sureti) şeklinde yansır ve yansıma esnasında bütün karanlık alemini ışığa boğar. İlahi alemden gelen bu ses ve sudaki yansıması, demiurg ve bütün karanlık alemini dehşete düşürmüştür. Sonra demiurg beraberindeki güçleriyle birlikte, sularda yansıyan surete benzer bir figür (insan) yaratmak ister. Böylelikle o, yardımcılarıyla birlikte insanın bedenini yaratır; yaratılan bedene kötü yöneticiler (yedi yönetici) kendi yapılarından katkılar sağlayarak insanın nefsi yönünü oluştururlar. Ancak -diğer gnostik geleneklerde olduğu gibi- yaratılan varlık cansız ve hareketsizdir. Bu noktada Sophia, yüce tanrıya yalvararak hatasının yol açtığı kötü gelişmelere müdahale etmesini niyaz eder. Bunun üzerine yüce tanrı, ilk arkonun (demiurgun) melekleri suretinde dört ışık varlığını karanlık alemine gönderir. Bu ışık varlıkları demiurga, yaratılan insanın hareket etmesi için ona üflemesini önerirler. Bununla onlar, demiurgta bulunan (demiurgun annesi Sophia'dan almış olduğu) ışık ruhunun insana geçmesini hedeflemektedirler. Demiurg bedene üflediğinde ruh bedene geçer ve insan canlanarak ayağa kalkar. Bu şekilde oluşan insandan demiurg ve diğer kötü yöneticiler memnun değildirler; zira insan kendilerinde olmayan üstün nitelikler taşımaktadır.⁹⁵ *John'un Apokrif Kitabı*'na göre bundan sonraki olaylar, insanın uyarılması ve kurtuluşu üzerine kurgulanır.

Işık aleminde yer alan bazı varlıkların hatasının demiurgun oluşumuna neden olması tasavvuru diğer çeşitli gnostik dokümanlarda da ele alınır. *Şem'in Açıklaması*, bu konuda son bir örnek olarak verilebilir. *Şem'in Açıklaması*'na göre, ışık aleminden düşmüş bir varlık olarak görüldüğü anlaşılan ve ışık alemiyle karanlık alemindeki perdeyi oluşturan ruh, sularla dolu olan ve kendi içinde hareket eden karanlık alemine bakar. Bunun üzerine derhal sureti sularda yansır ve karanlığın zihni bu sureti algılar. Daha sonra suretle ilgili karanlığın zihni kalkar ve tüm yeraltı dünyasını aydınlatır.⁹⁶ Bu mitolojide de karanlık alemine bakmak suretiyle demiurgun kaosta oluşumu düşüncesine yer verildiği görülmektedir.⁹⁷

⁹⁵ Bkn. "The Apocryphon of John", ss.113-116.

⁹⁶ Bkn. "The Paraphrase of Shem", ss.342vd.

⁹⁷ Bkn. Quispel, "The Demiurge in the Apocryphon of John", s.8.

Bazı gnostik geleneklerde ise kozmosun düzenleyicisi olan yaratıcı güç (demiurg), kötülük alemiyle yapılan savaşta karanlık alemine gönderilen bir ilahi elçi olarak düşünülür. Maniheizme göre, karanlıkla yapılan aktif mücadelenin ilk safhasında karanlık güçlerince esir edilen Urmensch ve silahlarını (beş ilahi unsur) kurtarmak üzere karanlık alemine gönderilen Hayat Ruhu, görevini ifa için bir demiurg şeklinde çalışır. Öncelikle bir davetle Urmensch'i kurtardıktan sonra, tutsak olan beş ışık ruhunu kurtarmak için kozmosu oluşturur. Tutsak ışık ruhlarının kurtarılması açısından bu zorunludur, çünkü ışık ruhları karanlık güçlerince yutulmuştur. "Yüce Mimar" olarak da adlandırılan Hayat Ruhu, kötü arkonların arasından geçerek, onların yutmuş oldukları ışık parçacıkları vasıtasıyla yıldızları, gökyüzünü ve yeryüzünü yaratır. Maniheizme göre hayvanlar, bitkiler ve hatta ifritlerin yaratılması da karanlık alemine gönderilen ışık elçilerinin faaliyetleriyle meydana gelir. Karanlıkla mücadelenin üçüncü safhasında bu süfli aleme gönderilen Üçüncü Elçi, kötü arkonların yutmuş oldukları ışık parçacıklarını kurtarmak amacıyla, onların arasından hızla geçerek kendisini onlara cazibeli bir erkek ve kadın suretinde gösterir. Onu gören dişi ve erkek arkonlar şehvete kapılırlar. Erkek arkonlardan yeryüzüne dökülen menilerden bitkiler dünyası oluşur; dişilerden dökülen düşüklerden ise ifritler meydana gelir. Bu ifritlerin bitkileri yiyip onlarla döllenmesiyle de hayvanlar oluşur.⁹⁸

Öte yandan Maniheizm, insanı yaratan güç olarak inisiyatifi karanlık tanrısına verir. Kozmosun ışık elçilerince düzenlendiğini gören ve ışığa karşı verdiği mücadelede olayların aleyhine geliştiğini anlayan karanlık tanrısı son bir çabayla insanı yaratmaya karar verir. Bunun için emrindeki iki seçkin ifriti, Aşkalun (Saklas) ve Namrael'i görevlendirir ve onlar vasıtasıyla üçüncü elçinin erkek ve dişi suretine benzer şekilde ilk insan çifti olan Adem ve Havva'yı (Gehmurd) oluşturur. Erkek ifrit Aşkalun ve dişi ifrit Namrael, diğer bütün arkonlardaki kalan ışık parçacıklarını yutmak suretiyle ışığı kendilerinde toplarlar ve sonra birleşirler. Bu birleşmeden Adem ve Havva doğar.⁹⁹ Maniheizmde, diğer gnostik sistemlerde görülen, insanın bedeninin yaratılması sonrası ruhun ilahi alemden bedene indirilmesi tasavvuru görülmez. Bunun

⁹⁸ Bkn. Lieu, *Manichaeism*, ss.13-15; Rudolph, *Gnosis*, ss.337-338. Ayrıca bkn. Asmussen, *Manichaean Literature*, ss.122-127.

⁹⁹ Bkn. Lieu, *Manichaeism*, s.16; Asmussen, *Manichaean Literature*, ss.127vd.

yerine Maniheiztler, karanlıkla yapılan ilk mücadelede karanlığa tutsak düşen ve arkonlarca yutulmuş ışık parçacıklarının, insanın ışık alemine ait olan ruhsal yapısını oluşturduğuna inanırlar.

Bazı gnostik sistemlerde ise yaratıcı gücün tanrıya yardım eden bir melek veya tanrının gizli ismi olarak algılanması söz konusudur. Kitab-ı Mukaddes'te geçen "insanı yaratalım" ifadesi, Yahudi heterodoksisi içerisinde yer alan çeşitli akımlarca düşünülen, yaratılıştaki melek veya meleklerin önemli rol oynadığı fikri için bir temel olmuştur. Samaritan literatüründe, Simon Magus'ta, Menander'de, Saturninus'ta, Valentinus'ta, *John'un Apokrif Kitabı*'nda ve diğer çeşitli gnostik dokümanlarda yaratılıştaki meleklerin aktif rol oynaması tasavvuruna rastlanır.¹⁰⁰

Demiurgun meleklerle özdeşleştirilmesi temayülü özellikle Yahudi gnostisizmde yaygın olarak görülür. Örneğin Justin Martyr, Yahudi heterodoksisi içerisinde insanın vücudunu meleklerin yarattığına inanan grupların var olduğunu ifade eder.¹⁰¹ Ayrıca *Üç Tabiatla İlgili Kitap*, Yahudilerden bazılarının tanrının melekleri vasıtasıyla alemini yarattığına inandıklarını vurgular.¹⁰² Bu arada, Rabbinik literatürde Minim olarak adlandırılan Yahudi heretiklerin, "yaratmada tanrının bir yardımcısı olduğu" inançlarına birçok referans vardır. Örneğin *Tosefta*'da (Sanhedrin 8:7) Minim'in yaratma işinde tanrıya yardım eden birisi vardı görüşü dile getirilir.¹⁰³ Rabbinik literatüre göre Minim, yaratmada tanrıya yardım eden bu gücün mitolojik Adem (insan Adem değil, bir tür melek olan ilahi Adem) olduğuna inanmaktaydı.¹⁰⁴ Ayrıca Samaritan literatürüne ait bazı metinler de alemini yaratma ve yönetmede tanrıya yardımcı olan birinin varlığı düşüncesine karşı çeşitli polemikler mevcuttur.¹⁰⁵ Yine Malef adını taşıyan bir Samaritan yazmasında, Adem'in bedenini Rabbin Meleği'nin yarattığı, sonra da tanrının ona

¹⁰⁰ Quispel, "The Jung Codex", s.19; Quispel, "The Origins of the Gnostic Demiurge", ss.216-218.

¹⁰¹ Quispel, "The Jung Codex", s.18.

¹⁰² Bkn. "The Tripartite Tractate", H.W. Attridge, E.H. Pagels and D. Mueller (tr.), *The Nag Hammadi Library in English*, J.M. Robinson (ed.), s.91.

¹⁰³ Bkn. Neusner, J., *The Tosefta*, New York (1981), s.224.

¹⁰⁴ Cohn-Sherbok, D., "The Mandaeans and Heterodox Judaism", *HUCA*, 54, 1983, ss.148-149.

¹⁰⁵ Bkn. Fossum, *The Name of God and the Angel of the Lord*, s.264.

kendi ruhundan üflediği ifade edilir.¹⁰⁶ Bundan başka çeşitli kaynaklara göre gnostik karakterli bir Yahudi mezhebi olan Mağariler, antropomorfik karakter taşımayan yüce tanrı ile tanrının antropomorfik karakterli bir meleği olduğuna inanırlar ve bu meleğin dünyanın yaratıcısı olduğunu kabul ederlerdi. Gilles Quispel gibi bazı araştırmacılar, diğer gnostik akımlarda da görülen, demiurgun bir melek olarak algılanması düşüncesinin bu Yahudi mezhebenden adapta edildiğini ileri sürerler.¹⁰⁷

İkinci yüzyıl Hıristiyan gnostiklerinden Marcion'un talebesi Apelles'de olduğu gibi bazı Hıristiyan gnostikler de tanrının meleğini yaratıcı güç olarak görürler. Örneğin Apelles, iyi tabiatlı olan yüce tanrı tarafından yaratılan meleğin alemin yaratıcısı olduğunu kabul eder. Diğer taraftan o, düşmüş bir varlık olan ve Yahudilerin (Eski Ahit'in) tanrısıyla özdeşleşen kızgın meleğin ise kötülüğün ve bedeninin nedeni olduğunu ifade eder.¹⁰⁸

Nag Hammadi Literatürüne ait çeşitli metinlerde demiurg ya da diğer arkonlara bazen Yahudi geleneğine ait meleksel isimler verilir. Örneğin, *Dünyanın Menşei Üzerine*'de demiurgun bilgelere Ariel (Yahudi geleneğinde bir melek ismi) olarak adlandırıldığı vurgulanır.¹⁰⁹ John'un Apokrif Kitabı'nda ise demiurgla birlikte yaratmada aktif rol oynayan arkonlara verilen adların (Yaoth, Eloaios, Yao ve Adoni gibi) Yahudi kutsal isimleri olması dikkat çekicidir.¹¹⁰ Son olarak *İsa Mesih'in Sophia'sı* demiurgu "yüce melek" olarak adlandırılır.¹¹¹

Öte yandan Yahudi gnostisizmde yaratıcı gücün tanrının ismiyle özdeşleştirilmesi tasavvuruna da rastlanmaktadır. Buna göre yaratmada aktif rol oynayan güç, tanrının ağza alınması tabu olan kutsal

¹⁰⁶ Quispel, "The Demiurge in the Apocryphon of John", s.27.

¹⁰⁷ Bkn. Quispel, "The Origins of the Gnostic Demiurge", s.215. Bundan başka gnostik bazı özelliklere sahip olan Yahudi mezhebi Essenilere ait Ölü Deniz Metinleri'nden *Toplum Kuralı*'nda (The Community Rule), İsrail'in tanrısı ve onun Hakikat Meleği bir arada zikredilir Burada da Yahudi-heterodoksisindeki tanrının meleğinin yaratıcı güç olarak kabullenilmesine bir işaret olabilir. Bkn. Vernes, J., *The Dead Sea Scrolls in English*, s.65.

¹⁰⁸ Bkn. Rudolph, *Gnosis*, ss.316-317.

¹⁰⁹ "On the Origin of the World", s.173.

¹¹⁰ Rudolph, *Gnosis*, s.79.

¹¹¹ "Eugnostos the Blessed and the Sophia of Jesus Christ", D.M. Parrott (tr.), *The Nag Hammadi Library in English*, J.M. Robinson (ed.), s.241.

ismidir. *Enoch'un Kitabı*, *Sfer Yesirah* ve *Hekkaloth Rabbati* gibi Yahudi heterodoksisine ait olan çeşitli metinlerde, “kutsal isim”, “gizli isim” veya “tanrının isminin” alemin yaratılışı işini gerçekleştiren güç olduğunu ima eden ifadelere rastlanır.¹¹² İbrahim'in Apokalipsi gibi metinlerde ise tanrının ismini, aracı ve vahiy getirici bir figür olan melek Yaeol'e verdiği ve Yaeol'in “Küçük Yahve” olarak da adlandırıldığı belirtilir.¹¹³

Demiurg, bazı gnostik geleneklerde ise tanrısal düalizmin kötü kanadını oluşturan varlık olarak algılanır. Örneğin Hıristiyan gnostisizmine ait bazı akımlar, alemin yaratıcısı olan gücün acımasız olan ve antropomorfik karakter taşıyan Eski Ahit tanrısı olduğunu, Yeni Ahit tanrısının ise iyi olan yüce tanrı olduğunu kabul ederler. MS 2. yüzyıl Hıristiyan gnostiklerinden olan Basilides, yüce tanrıyla yaratıcı gücü birbirinden ayırır, meleklerin en aşağı sınıfının dünyayı ve insanları yarattığını söyler. Ona göre bunların lideri ise Abrasax olarak da adlandırılan Yahudilerin (Eski Ahit'in) tanrısıdır. Basilides'e göre yüce tanrı ile yaratıcı güç arasında 365 semavi alem bulunur.¹¹⁴ Basilides'in görüşleri çağdaşı Sinoplu Marcion tarafından da sürdürülür. Marcion da teolojisinin temelini “hukuk tanrısı” ile “kurtuluş tanrısı” ikilemi üzerine bina eder. Buna göre hukuk tanrısı, alemin yaratıcısı olan, adil ancak acımasız ve kötü tabiatlı olan tanrıdır. Dolayısıyla o, yarattığı şeyler gibi değersizdir ve mükemmel değildir. Buna karşın kurtuluş tanrısı ise, hukuk tanrısı tarafından yaratılan bu aleme yabancı olan ve iyi tabiata taşıyan tanrıdır. Tanrısal alemde yaşayan bu tanrıyı dünyevi sözcüklerle tam olarak tanımlamak mümkün değildir. Marcion'un teolojisinde de yaratıcı tanrı (demiurg) Eski Ahit'in tanrısıyla, iyi tanrı ise Yeni Ahit'in tanrısıyla özdeşleştirilir.¹¹⁵

Son olarak Hıristiyan geleneği içerisinde yer alan Messelian gnostisizmine göre ise, maddi dünyanın yaratıcısının Şeytan olduğu kabul edilir. Messelian düşüncesine göre Şeytan, ilk prensip olan yüce tanrının büyük oğluydu; Mesih (İsa Mesih) ise küçük oğluydu. Sonra

---

¹¹² Quispel, “The Jung Codex”, s.21. Samaritan geleneğinde yer alan “isim” vasıtasıyla yaratma tasavvuru için bk. Fossum, *The Name of God and the Angel of the Lord*, ss.76vd.

¹¹³ Bkn. Quispel, “The Jung Codex”, ss.20-22.

¹¹⁴ Bkn. Rudolph, *Gnosis*, s.311.

¹¹⁵ Bkn. Rudolph, *Gnosis*, ss.314-315; Runciman, *The Medieval Manichee*, ss.8-9.

Şeytan babasına isyan etti ve ilahi alemde düştü. Düşüş sonrası o, kendisi gibi kötü olan maddi alemi yarattı.¹¹⁶

Gnostisizmde yeryüzü ve insanın yaratıcısı olan demiürgün karakteristik özellikleri arasında vurgulanan şu hususlar dikkat çekicidir.

i. Kozmosu düzenleyen yaratıcı gücün ilahi elçi olduğunu öngören Maniheist gelenek dışında, gnostik düşünceye göre demiürg, lanetli, kötü tabiatlı, habis, şehvetperest, acımasız ve korkunç görünümlü bir varlık olarak nitelenir. Çeşitli gnostik metinlerde o, ölümün babası, düşmanlık ve kıskançlığın kaynağı olarak görülür.¹¹⁷ Bazı gnostik dokümanlarda onun çift cinsiyetli olduğu vurgulanır. Yine bazı dokümanlarda onun, yaratılan ilk kadın olan Havva'ya tecavüz ettiği belirtilir. Örneğin *Arkonların Tabiatı*'na göre demiürg Samael (Yaldabaoth), yanındaki diğer kötü güçlerle (arkonlarla) birlikte Havva'ya tecavüze yeltenir; amacı ona habis tohumlarını ekmektir. Bunun üzerine Havva'nın içindeki ruh (ışık alemine ait olan ruhsal Havva) bedeni terk ederek bir ağaca dönüşür ve geride ruhsuz bedeni bırakır. Böylelikle demiürg, yalnızca karanlık alemine ait olan bedene tecavüz etmiş olur.¹¹⁸ Aynı şekilde demiürg ve güçleri, daha sonra Adem'le Havva'nın kızı olan Norea'yı da tahrik etmeye ve yoldan çıkartmaya çalışırlar, ancak bunda da başarılı olamazlar.¹¹⁹ *Adem'in Apokalipsi*'nde de demiürg Sakla'nın ilk kadın Havva ile birleştiği (ya onu kandırarak ya da tecavüz ederek) ve bu birleşmeden Kabil ve neslinin meydana geldiği ifade edilir.¹²⁰

Gnostik literatürde demiürg görünüm itibarıyla da eksik, çirkin ve korkunç bir varlık olarak tanımlanır. Hemen hemen bütün gnostik düşüncede onun kör olduğu kabul edilir. Bazı metinlere göre ona Samael (kör tanrı) adının verilmesinin nedeni budur. Yine, onun aslan

¹¹⁶ Runciman, *The Medieval Manichee*, s.22.

¹¹⁷ Bkn. "The Hypostasis of the Archons", ss.168vd; "On the Origin of the World", ss.175, 176-177.

¹¹⁸ Bkn. "The Hypostasis of the Archons", s.164. Ayrıca metinde Kabil'in, arkonların Havva'dan doğan çocukları olduğu vurgulanır. Krş. Aynı eser, s.165.

¹¹⁹ "The Hypostasis of the Archons", s.166.

¹²⁰ "Sonra bizi yaratan tanrı (Sakla), kendisinden ve annen Havva'dan bir oğul yarattı." "The Apocalypse of Adam", s.280. Ayrıca bkn. Martin, L.H., "Genealogy and Sociology in the Apocalypse of Adam", *Gnosticism and the Early Christian World*, J.E. Goehring, et.al. (ed.), ss.27, 29.

suretli bir canavar görünümüne sahip olduğu belirtilir ve *-Dünyanın Menşei Üzerine'* de- bu nedenle ona Ariel adının verildiği ifade edilir.¹²¹ John'un Apokrif Kitabı'nda ise onun gözleri alev alev yanan aslan yüzlü bir ejderha olduğu ifade edilir.¹²² Ayrıca ilahi âlemden kaynaklanmasına ve ışık âlemine ait bazı güçler taşımasına rağmen onun eksiklikle dolu olduğu vurgulanır.

Mısır-Suriye tipi gnostik geleneklerde demiurga atfedilen bu özellikler, düalizmi daha belirgin olarak ön plana çıkararak Sâbilikte ise demiurg Ptahil'den ziyade karanlık tanrısı Malka d Hşuka ya da Ur' atfedilir. Sâbiî kutsal kitaplarında Malka d Hşuka, aslan başlı, ejderha gövdeli, kartal kanatlı ve kaplumbağa sırtlı bir canavar şeklinde tasvir edilir. Onun birçok üstün güce ve niteliğe sahip olduğu vurgulanır. Buna göre o, bütün dünya dillerini bilir; dilediğinde sürünebilir, uçabilir veya istediği kılığa girebilir; nefesi demiri eritir, kayaları kavurur; gözlerini kaldırdığında dağlar sarsılır. Ayrıca onun korkunç bir suret taşıdığı, yalnızca dudaklarının kalınlığının yaklaşık 800.000km olduğu belirtilir.¹²³

Demiurgun yalnızca kendisi değil, kendisinden tezahür eden ve genellikle sayıları yedi olarak görülen kötü yöneticiler (arkonlar) de kendisi gibi tamamıyla kötü ve eksik niteliklerle mücehhezdirler. Örneğin onlar da kendisi gibi kör ve aptaldırlar; onlar da çift cinsiyetlidir; onlar da şehvetperesttirler, nitekim Havva'ya ve kızı Norea'ya tecavüze yeltenmişlerdir. Bu kötü varlıkların her biri yarattıkları insana kendi kötü tabiatlarına ait bir özelliği vermek suretiyle insanın nefsinin oluşturmuşlardır.¹²⁴

ii. Gnostisizmde demiurgun en çarpıcı karakteristik özelliği onun cahil, aptal, haddini bilmez ve ne yaptığının farkında olmayan bir varlık olmasıdır. Birçok dokümanda onun cehalet ve aymazlığından dolayı kibirlendiği, haddini aştığı ve kendisinin yegane güç veya yüce tanrı olduğunu sandığı ifade edilir. Hatta o, bu kendini bilmezlik içerisinde bilmediği âlemlere (ışık âlemlerine) karşı küstahça meydan okuyarak, eğer kendisinden daha üstün olan varsa ortaya çıkmaya

¹²¹ "On the Origin of the World", s.173.

¹²² "The Apocryphon of John", s.110.

¹²³ Bkn. Gündüz, *Sâbiiler Son Gnostikler*, ss.73-74.

¹²⁴ Bkn. "The Apocryphon of John", s.111; "On the Origin of the World", s.174; "The Hypostasis of the Archons", ss.164, 166.

davet eder. Ancak o, her defasında ya kendisinin var olmasına neden olan ilahi güç ya da diğer çeşitli ışık güçleri tarafından uyarılır ve haddini aşmaması öğütlenir.

Nag Hammadi metinlerinden *Arkonların Tabiatı*'nda, demiurgun cahilliği, haddini bilmezliği ve bunun karşısında uyarılması üç yerde söz konusu edilir. Haddini bilmez şekilde küstahça söylediği sözlerin yüce tanrıya karşı bir küfür olduğu vurgulanır. Bunlardan ikisinde o, yukarıdaki alemde gelen bir sesle, diğerinde ise Pistis Sophia'nın kızı olan ışık varlığı Zoe (Hayat) tarafından haddini aşmaması için uyarılır.

“Gözlerini açan o (demiurg), sınırsız çok büyük maddeyi gördü ve ‘Tanrı olan benim, benden başka hiç kimse yok’ diyerek kibirlendi.

Bunu söylediğinde o, mükemmellik alemine karşı günah işlemiş oldu. Ve yukarıdaki mutlak gücün aleminde şöyle diyen bir ses geldi: ‘Yanıyorsun Samael’ -ki bu kör tanrıdır-.

Ve o (Samael), ‘Eğer benden önce olan başka bir şey varsa, bana³ görünsün!’ dedi. Ve Sophia hemen parmağını uzattı ve ışığı maddeye tanıttı. Ve Sophia karanlık alemine doğru onu izledi ve o ışık (alemine) döndü. Bir kez daha karanlık maddeye [...].”¹²⁵

John'un Apokrif Kitabı'nda da demiurgun aptalca tavırları ve buna mukabil uyarılmasından birkaç yerde bahsedilir.

“Şimdi zayıf olan arkon üç isme sahiptir. İlk isim Yaltabaoth, ikincisi Saklas ve üçüncüsü Samael'dir. Ve o, kendisinde olan kibrinde haddini bilmezdir. Zira o, ‘Ben tanrım ve benim yanımda başka bir tanrı yok’ dedi. Çünkü o, gücünden, gelmiş olduğu yerden habersizdir.”¹²⁶

¹²⁵ “The Hypostasis of the Archons”, ss.167-168. Metinde geçen, demiurgun haddini bilmezliği ve uyarılmasıyla ilgili diğer pasajlar için bkn. Aynı eser, ss.162, 168.

¹²⁶ “The Apocryphon of John”, 111. Diğer taraftan bir diğer yerde ise, aslında yüce tanrıyı bildiği halde kıskançlığından dolayı onun kendi aleminde kendisini yegane tanrı ilan ettiği vurgulanır. Aynı eser, s.112.

Dünyanın Menşei Üzerine'de de demiurgun cehaleti vurgulanır; kibirlenmesi ve ikaz edilmesi konusunda benzer ifadeler zikredilir.

“Şimdi yönetici Yaltabaoth'a gelince; o, Pistis'in gücünün farkında değildir: O, onun (Pistis'in) yüzünü görmedi, oysa o kendisine konuşan sureti suda gördü. ... Yönetici büyüklüğünü gördüğünde -gördüğü yalnızca kendisiydi; su ve karanlığın dışında başka bir şey görmedi- o zaman o, var olanın yalnız kendisi olduğunu sandı.”¹²⁷

“...o (demiurg) sevinçliydi ve sürekli onlara 'Benim hiç kimseye ihtiyacım yok' diyerek övünüyordu. O, 'Tanrı olan benim, benden başka var olan bir diğeri yok' dedi. Ve o, bunu söylediği zaman, cevap veren bütün ölümsüz varlıklara karşı günah işlemiş oldu. ... Sonra Pistis, baş yöneticinin (bu) saygısızlığını gördüğünde öfkeyle doldu. O (Pistis) görünmezdi. O şöyle dedi: 'Yanıyorsun Samael ...'”¹²⁸

Nag Hammadi metinlerinde demiurga yüklenen bu özellikler Sâbiî gnostisizmde ise karanlık tanrısı Malka d Hşuka'ya (Ur'a) atfedilir. *Ginza*'da, karanlık tanrısının bir aptal, akli karışmış bir sersem olduğu, zira her ne kadar kendi alemlerinde olup biteni bilse de onun ilk ve son olanı (yüce tanrıyı) bilmediği ifade edilir.¹²⁹ Ayrıca onun haddini bilmeden kibirlenmesi ve bunun üzerine düşmüş ışık gücü olan Ruha tarafından ikaz edilmesi şöyle anlatılır:

“O kendi kendine düşündü, kendi aptal kalbinde mütalaa etti ve şeytânî zihninde planladı. Ayağa kalktı ve sonsuzca uzanan karanlık dünyalarına baktı. Kibirlendi, kendini üstün gördü ve şöyle dedi: 'Benden daha güçlü olan kimse var mı?'”¹³⁰

“Malka d Hşuka (Karanlık Kralı) bunları söylediğinde Ruha tahtından sendeleyerek düştü. Ruha acıyla haykırdı ve ağladı. ... Ruha Karanlık Kralı'na şöyle dedi:

¹²⁷ “On the Origin of the World”, s.173.

¹²⁸ “On the Origin of the World”, s.175.

¹²⁹ Bkn. *Ginza*, s.278.

¹³⁰ *Ginza*, s.279.

‘Senden daha güçlü olan ve gücü senin bütün dünyalarından üstün olan birisi var. Seninkinden çok daha geniş olan bir dünya var. Orada kudretli varlıklar yaşar. Kudretli yüce varlıklar orada yaşar ve onların şekilleri bütün dünya varlıklarından daha parlaktır.’”¹³¹

Yine gnostik düşüncede demiurg, yüce tanrıya isyan eden ve karanlık alemiyle işbirliği içinde olan asi karakterli bir varlık olarak düşünülür. Çeşitli Nag Hammadi metinlerinde, ilk düşmüş varlık olan Pistis Sophia hata ve günahı nedeniyle ilahi alemden atılmış olmaktan dolayı yüce tanrıya isyan eden ve ışığın ezeli düşmanı olan karanlıkla işbirliğine giden bir karakter sergilemez. Oysa, düşüşün bir diğer safhasını oluşturan demiurg ise karanlıkla işbirliği yapar ve yüce tanrıya karşı isyankar bir tutum sergiler. Hatta, yüce tanrı ve tanrısal alemin varlığını reddedecek ve ona meydan okuyacak kadar bu tutumunu ileri götürür. Sâbîî metinlerinde de düşmüş varlıkların öğüt almadıklarını ve işbirliği yaptıkları karanlığın gerçek tabiatını idrak edemedikleri vurgulanır.¹³²

Öte taraftan bir diğer bakış açısına göre, demiurg bu hataları işlemeye adeta mecbur bırakılmış bir varlık olarak da algılanır. Zira çeşitli metinlerde, bütün bu gelişmelerin yüce tanrı tarafından planlanmış bir şey ya da onun tarafından takdir edilmiş olan bir ilahi kader olduğu ima edilir. Örneğin *Arkonların Tabiatı*’nda iki yerde, düşüş olayı, demiurgun oluşumu ve faaliyetleri gibi bütün olayların “mükemmelliğin babası”nın (yüce tanrının) iradesiyle gerçekleştiği vurgulanır.¹³³

iv. Gnostik geleneğe göre yaratıcı tanrı olan demiurg, zaman zaman kendisinin en üstün tanrı olduğunu iddia etse de yaratma işinde sürekli başarısızlığa uğrayan bir varlıktır. Onun bu başarısızlığı en açık seçik olarak insanın yaratılmasında ortaya çıkar. Etrafındaki yardımcılarıyla (diğer arkonlar) birlikte insanın bedenini karanlık unsurlardan yaratır; sonra da bedene nefsi yerleştirir. Ancak bu insanın hayat sahibi olmasına ve canlanıp ayağa kalkmasına yetmez. Demiurg ve etrafındakiler Ademi canlandırmak için ellerinden gelen her şeyi yaparlar, fakat her defasında başarısızlıkla karşılaştıklarından sonunda

¹³¹ *Ginza*, s.82.

¹³² Bkn. *Ginza*, ss.97-98.

¹³³ Bkn. “The Hypostasis of the Archons”, ss.163, 168.

pes ederler ve -çeşitli gnostik metinlere göre- bedeni olduğu gibi bırakırlar. Bir müddet (kimine göre kırk gün) yerde kalakalan bedene sonunda yüce tanrı müdahale eder ve ilahi alemde ruhu göndererek cesede yerleştirir. Bunun üzerine ceset ruhla hayat bulur ve Adem ayağa kalkar.¹³⁴ Sâbiî literatüründe ise demiurg Ptahil hem maddi alemi hem de insanı yaratmada sürekli başarısızlığa uğrara ve her defasında yüce tanrıdan yardım ister. Yüce tanrı onun bu isteğine, hem maddi alemin yaratılmasında hem de insanın hayat sahibi olmasında olumlu cevap verir. Ancak ruhun bedene konulmasında, ruhu cesede yerleştirmek üzere bizzat demiurga vermez; zira demiurg düşmüş, kirlenmiş ve karanlıkla işbirliğine gitmiş bir varlıktır. Dolayısıyla yüce tanrı ışık, elçisi Manda d Hiiia (Hayatın Bilgisi) vasıtasıyla gizlice ruhu bedene yerleştirerek Adem'in hayat bulmasını sağlar.¹³⁵

v. Gnostisizmde demiurg, tanrıya karşı gelen, haddini bilmeyen kötü bir varlık olarak görülmekle birlikte, o, gnostik düalizmin negatif kutbunu oluşturan varlık olarak da görülmez. Bir diğer ifadeyle, bütün bu olumsuz niteliklerine rağmen demiurg hâlâ köken itibarıyla düşmüş bir ışık varlığı olarak değerlendirilir. Dolayısıyla karanlık alemiyle yapılan aktif mücadelenin nihayetinde, diğer bütün düşmüş veya atılmış ışık varlıkları gibi onun da cezasını çekmek suretiyle günahlarından temizleneceğine ve sonunda affedilerek ait olduğu aleme, ışık alemine çıkarılacağına inanılır. *Ginza'* da demiurg Ptahil'in kurtuluşuna dair şu ifade yer alır:

“Ev (yeryüzü) yıkıldığında
ve yedi (gezegen)in ruhu sona erdiğinde
oniki yıldız yok edilecek.

...

Bu büyük hesap gününde
Yuşamin, Abatur ve Ptahil'in cezaları ilan edilecek.
Daha sonra Hibil Ziva gelir
ve onları bu dünyadan yükseltir.

Yuşamin ve Abatur
güçlü İlk Hayat'ın nehrinde vaftiz edilecek.
Bunun üzerine onlar Ptahil Uthra'yı alıp getirirler.

...

O (Ptahil), güçlü İlk Hayat'ın nehrinde vaftiz edilecek;

¹³⁴ Çeşitli antropogoni tasavvurları için bkn. Rudolph, *Gnosis*, ss.88-113.

¹³⁵ Bkn. Gündüz, *Sâbiîler Son Gnostikler*, ss.87-93.

bu nehirde onun üzerinden kir ve pislikler kazınıp temizlenecek.”¹³⁶

Öte yandan Nag Hammadi Literatürü gibi metinlerde demiurgun affedilerek sonunda ışık alemine çıkarılacağına dair *Ginza*'da olduğu gibi açık ifadelere rastlanmaz. Ancak karanlıkla yapılan aktif mücadele döneminin sonunda ışıkla karanlık unsurların mutlak olarak birbirinden ayrılacakları ve herkesin ait olduğu aleme geri çekileceği vurgulanır. *Dünyanın Menşei Üzerine*'de bu durum anlatıldıktan sonra metnin sonunda şu veciz ifade yer alır: “Herkes geldiği yere gitmelidir.”¹³⁷

---

¹³⁶ *Ginza*, s.311.

¹³⁷ “On the Origin of the World”, s.189.